

**Universitat de les
Illes Balears**

Facultat de Filosofia i Lletres

Memòria del Treball de Fi de Grau

**La figura patrimonial de *Paisatge Cultural*. Estudi
de la Serra de Tramuntana**

Pere Joan Femenia Sastre

Grau d'Història de l'art

Any acadèmic 2021-22

DNI de l'alumne: 43464582X

Treball tutelat per Rosa Júlia Roman Quetglas
Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts

S'autoritza la Universitat a incloure aquest treball en el Repositori Institucional per a la seva consulta en accés obert i difusió en línia, amb finalitats exclusivament acadèmiques i d'investigació	Autor		Tutor	
	Sí	No	Sí	No
	X		X	

Paraules clau del treball:

Paisatge, paisatge cultural, patrimoni, Serra de Tramuntana, paisatgisme.

La figura patrimonial de *Paisatge Cultural*. Estudi de la Serra de Tramuntana

Resum

El present treball és un estudi sobre la categoria patrimonial de Paisatge Cultural. S'explica l'evolució del concepte de paisatge, des del seu origen fins a la seva acceptació com a part del patrimoni cultural. L'anàlisi es fa des d'una perspectiva internacional per anar centrant la mirada sobre la realitat estatal i local. Finalment, es concreta en l'estudi de Serra de Tramuntana, com cas més emblemàtic de Mallorca per la seva inclusió al llistat UNESCO de patrimoni mundial. S'expliquen els precedents que han culminat en la consideració cultural d'aquest paisatge.

Paraules Clau: Paisatge, Paisatge Cultural, Patrimoni Mundial, Serra de Tramuntana, Mallorca.

Abstract

The present work is a study on the heritage category of Cultural Landscape. It explains the evolution of the concept of landscape, from its origin to its acceptance as part of the cultural heritage. The analysis is based on an international perspective and is based on its national and local reality. Finally, it is specified in the study of Serra de Tramuntana, as the most emblematic case of Mallorca for its inclusion in the UNESCO list of world heritage. The precedents that have culminated in the cultural consideration of this landscape are explained.

Key word:

Landscape, Cultural Landscape, World Heritage, Serra de Tramuntana, Majorca.

Índex

Sigles	5
1 Introducció	6
1.1 Objectius	6
1.2 Metodologia i sistematització del treball	7
1.3 Estat de la qüestió	8
2 El fenòmen del paisatge	9
2.1 Origen i evolució terme paisatge	10
2.2 Aparició del terme <i>paisatge</i> .	11
2.3 La representació del paisatge i origen del gènere del paisatge en l'art	12
2.3.1 L'aparició del paisatge a Mallorca	14
2.4 Paisatge Cultural	20
2.4.1 Paisatge Cultural a Espanya	25
2.4.2 Paisatge Cultural a les Illes Balears/Mallorca	27
3 Anàlisi de la Serra de Tramuntana	29
3.1 Viatgers i figures històriques	29
3.2 Arxiduc Lluís Salvador	30
3.3 La Serra de la Tramuntana en Pintura	32
3.4 La Serra de Tramuntana Patrimoni Cultural	37
3.5 Protecció i declaracions patrimonials de la Serra de Tramuntana	39
4 Conclusions	42
Bibliografia	43
Recursos intergovernamentals	45
Webgrafia	46
Annex 1. Relació de figures	48
Annex 2. Taula d'obres literàries	53
Annex 3. Taula d'obres pictòriques	56

Sigles

BIC (Bé d'Interès Cultural)

CEP (Conveni Europeu del Paisatge)

Comité (Comité del Patrimoni Mundial)

Directrius (Directrius Pràctiques per l'aplicació de la Convenció del Patrimoni Mundial o *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*)

ETE (Estratègia Territorial Europea)

ICOMOS (Consell Internacional de Monuments i Llocs)

IPCE (Institut de Patrimoni Cultural d'Espanya).

IUCN / UICN (International Union for Conservation of Nature / Unió Internacional per la Conservació de la Naturalesa).

LEN (Llei d'Espais Naturals i Règim Urbanístic de les Àrees d'Especial Protecció de les Illes Balears).

Llista (Llista de Patrimoni Mundial, 1978)

NPS (National Park Services o Servei Nacional de Parcs dels EEUU)

Pla Nacional o Plan Nacional (Pla Nacional de Paisatge Cultural o Plan Nacional de Paisaje Cultural).

PTIM (Pla Territorial Insular de Mallorca)

UNESCO (Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura).

1 Introducció

L'aposta per la línia temàtica del paisatge respon en gran mesura al creixent interès i preocupació tant mundial com personal que existeix, desde les primeres dues dècades del segle XXI, envers al paisatge que ha esdevingut en una figura clau per desenvolupament de la humanitat. I també l'elecció de la temàtica és conseqüència de l'aparició de la consciència ecologista tant a nivell mundial com a nivell local, ja que l'estima i arrelament al territori sol ser bastant present en els illencs.

La delimitació de l'estudi a la figura de *paisatge cultural* deriva de l'interès que suscita aquesta categoria que conjuga el patrimoni cultural i el patrimoni natural en un mateix concepte. A més a més, el cas d'estudi de la Serra de Tramuntana respon a dos motius. El primer motiu, és per aprofundir i investigar en la cultura local i com s'ha contribuït desde diferents disciplines a la valoració d'aquest lloc. I el segon, és l'estranya situació que suposa tenir un espai declarat *paisatge cultural* sense l'existència d'aquesta figura patrimonial recollida en la legislació autonòmica ni nacional.

1.1 Objectius

El present treball pretén aprofundir en la figura patrimonial del *paisatge cultural*, desenvolupant un estudi des dels seus orígens a partir de la paraula *paisatge* fins a la consolidació d'aquesta categoria. A més pretenem aplicar aquest estudi a l'àmbit territorial en el que vivim i en el cas de la serra de Tramuntana com cas emblemàtic i exemplar d'aquest concepte. Així doncs, els objectius del present treball, són:

1. L'estudi de la figura patrimonial del paisatge cultural. Investigar l'aparició i els antecedents que han contribuït a consolidar aquesta categoria.
2. Conèixer l'origen i com ha evolucionat el concepte de paisatge fins arribar a integrar els valors patrimonial.

Delimitar i centrarnos en les principals disciplines, com la lingüística o l'art, que marquen el punt de partida del paisatge amb l'aparició del terme i el gènere artístic. I aplicar-ho a l'àmbit local, amb el descobriment del paisatge a Mallorca.

3. Conèixer l'aparició de la categoria de *paisatge cultural* i la seva integració en la tutela del patrimoni a nivell estatal i autonòmic.

L'aprovació de la figura, el seu significat i l'aplicació a les nostres polítiques territorials.

4. Aprofundir en el coneixement del patrimoni cultural de la Serra de Tramuntana

Fer una sistematització de tots aquells elements patrimonials que es troben i caracteritzen la serra de Tramuntana. Així com una recopilació de les aportacions culturals més destacades, d'obra pictòrica i literària, que han estat clau per crear la imatge i la figura de la serra.

1.2 Metodologia i sistematització del treball

La primera passa del treball va ser la investigació i la recerca bibliogràfica del concepte de paisatge cultural. Aquesta ens va portar a la necessitat d'establir els antecedents que han creat aquest paisatge. Així doncs, la primera passa del treball ha estat investigar i definir el paisatge. Aquesta tasca no ha resultat complicada ja que hi ha nombrosos estudis fets des de diferents perspectives disciplinàries, amb autors especialitzats en el tema com Javier Maderuelo, que ha treballat des diverses perspectives. Aquí la importància de la tasca s'ha centrat en fer la síntesis del terme paisatge i justificar-ho de tal manera que ens permeti connectar-ho amb el concepte de paisatge cultural.

Per a la definició de paisatge vam haver de deambular, de forma cronològica, per diferents camps per entendre la seva evolució. Tot i no ser un dels objectius principals ha estat un punt necessari per completar el treball, per això hem sintetitzat la seva evolució i l'hem delimitat a la seva aparició moderna i contemporània. Ens hem endinsat principalment en la lingüística, l'aparició i transformació del terme, i en la pintura i l'art, aparició del paisatge i el gènere paisatgístic. Tot i que dins aquests aspectes també hem s'ha tractat el significat social i cultural del paisatge al llarg del temps i com ha evolucionat cap a altres representacions artístiques.

L'apartat es completa amb una aproximació del paisatge aplicat a l'àmbit local. La renovació del paisatge i la seva aparició en la literatura i com a gènere artístic a Mallorca. Els autors que han descobert, treballat i han contribuït a la construcció de la imatge del paisatge mallorquí.

Una vegada establerts tots els antecedents del paisatge, podem començar amb la segona part del treball, la definició del paisatge cultural. De la mateixa manera que abans investigarem l'aparició d'aquesta categoria i els antecedents. Aquest apartat s'enmarca dins les polítiques patrimonials i internacionals del segle XX, en les quals es va donant cada vegada més protagonisme al paisatge dins les polítiques, el que derivava en la creació de categories com el paisatge cultural.

Establir el marc d'aquestes polítiques és imprescindible per explicar l'arribada del paisatge cultural a l'estat espanyol i l'àmbit local, ja que el que fan aquestes administracions es aprovar i ratificar els acords internacionals. D'aquesta manera aprofundirem en l'aparició i aplicació del paisatge cultural al nostre àmbit.

Finalment, acabam amb la darrera part del treball que el constitueix el cas d'estudi de la serra de Tramuntana com a paisatge cultural. Seguint la mateixa metodologia previa, ens centrarem en els factors que han contribuït al llarg del temps a la imatge de la Serra de Tramuntana. Repassarem les aportacions que van fer els antics viatgers com descobridors del paisatge i creadors de la imatge de Mallorca. Dedicarem un apartat especial a la figura de l'arxiduc Lluís Salvador com a personatge imprescindible per entendre la seva importantíssima aportació a la imatge de la serra de Tramuntana i la creació d'uns valors molt pròxims als del paisatge cultural. Ens endinsarem també en la imatge que van reproduir els artistes i pintors de la serra de Tramuntana desde la segona meitat del segle XIX fins la primera meitat del segle XX.

Per últim, farem un repàs a les diferents declaracions i proteccions patrimonials que ha rebut la serra de Tramuntana previament a ser declarada paisatge cultural i patrimoni de la humanitat. També ens endinsarem en les polítiques patrimonials i com s'ha gestionat aquesta declaració de paisatge cultural tot i no tenir una legislació específica per aquesta figura patrimonial.

1.3 Estat de la qüestió

El paisatge cultural és un concepte o categoria que va ser creat per la UNESCO en una data molt recent, l'any 1992. Tot i això, ha estat quelcom bastant estudiat sobretot desde una perspectiva més global i en menor mesura en l'àmbit nacional i local. Això és degut a la tardana aprovació d'aquesta categoria a Espanya (4 octubre 2012) i la inexistència a nivell autonòmic i local.

Al ser un concepte tan actual ens obliga a fer un estudi i seguiment de la seva aparició. És per això que dedicam bona part del treball a investigar el concepte de paisatge, els seus orígens històrics i l'evolució del concepte. El paisatge ha estat un camp molt treballat i del que no ens han faltat recursos. Per l'estudi del paisatge ens hem centrat molt amb Maderuelo (2005 i 2008) com persona que ha investigat i ha fet publicacions específiques sobre el tema desde els diferents àmbits (lingüístics, històric, cultural, pictòric, etc).

El tema del paisatge a Mallorca també ha estat molt investigat, sobretot desde l'àmbit literari i pictòric. En l'àmbit literari trobem varies publicacions com la de Carme Riera (2011) que sistematitza cronològicament gairebé totes les aportacions literàries dels viatgers a les Balears. En l'àmbit artístic també hem trobat recursos tot i no tan sistematitzats o complets com ha passat en la literatura. Si però que ens ha estat molt útil el llibre de Araujo (2007) que fa una recopilació d'obres i artistes paisatgistes de Mallorca.

Els apartats dedicats al paisatge cultural tampoc han resultat complicats ja que els informes intergovernamentals estan disponibles. Potser aquí la tasca s'ha centrat en sistematitzar les polítiques i totes les aportacions al paisatge cultural, ja que no hem trobat gaires articles que facin un sistematització d'aquests. Més bé hem trobat articles, com el de Fernández Salinas & Silvia Pérez (2016) o Pérez & Parra (2004), que fan una lectura crítica de les polítiques internacionals envers al paisatge cultural.

El paisatge cultural a nivell nacional i local, no podem dir que hagi estat un tema molt treballat, ja que no hem trobat massa articles ni documents específics d'aquesta categoria més enllà dels oficials, com és el Plan Nacional de Paisaje Cultural (2015). A Balears ni tan sols tenim una legislació específica sobre aquesta figura, sino que el paisatge és regula a partir d'altres eines legislatives. Destacar d'aquesta secció que la falta de recerca en aquest camp és possiblement degut a que és una categoria molt recent, 1992, i que ha estat ratificada encara més tard a nivell nacional, 2012.

El mateix ocorre amb la serra de Tramuntana, no hi gaire treball específic realitzat sobre la figura de la serra de Tramuntana com paisatge cultural. Si que trobem alguns escrits actuals com Mayol (2021) que ho tracta, però no són l'interès del treball. En canvi, si que trobem una bibliografia extensa dels antecedents i el descobriment del paisatge i la serra de Tramuntana. També trobem publicacions centrades en el patrimoni cultural de la serra de tramuntana, ho en el llibre de Serra & Mayol (2020) que tracten els aspectes patrimonials, així com també Jaume A. Galmés (2020) que fa una sistematització dels elements patrimonials de la serra.

2 El fenomen del paisatge

El terme de *paisatge cultural* així com el seu significat i la seva consideració és molt recent i encara avui en dia es troba en procés de renovació i canvi. Però, si volem comprendre el concepte de *paisatge cultural*, cal conèixer tots els condicionants i antecedents que han contribuït a la construcció i el significat d'aquesta paraula. Per a l'estudi dels seus precedents ens hem endinsat dins diferents disciplines o camps d'estudi com són: la història social i

cultural, la historiografia, l'art (la pintura, el gravat), la literatura, la cartografia, la legislació (intergubernamental, nacional i autonòmica), la lingüística, la filosofia i el patrimoni. No es pot concebre el paisatge sense entendre la contribució que ha fet cada disciplina.

Un dels estudiosos més importants en l'estudi del paisatge a tenir en compte és Javier Maderuelo. Ell en varies de les seves obres bibliogràfiques¹ tracta el concepte de paisatge i el caracteritza com una construcció social difícil per la seva dimensió dinàmica i canviant.

2.1 Origen i evolució terme paisatge

Per entendre la rellevància de la lingüística en la construcció del concepte és interessant recollir la teoria del *relativisme lingüístic* de Benjamin Lee Whorf que també menciona Maderuelo (2005, p. 91) dient-ne que l'estructura del llenguatge determina els modes de pensar de la comunitat. I es té la credibilitat que la creació de la paraula paisatge ha permès despertar la sensibilitat envers ella.

En la nostra cultura occidental no es fins a l'edat moderna que es pot parlar amb seguretat de paisatge, ja que fins aquesta època no existeix ningun antecedent lingüístic directament vinculat amb el terme actual. I tampoc és fins aquest moment històric que comença a haver un interès per les qüestions de territori, naturalesa o els seus elements. Malgrat no tenir una paraula específica per referir-se al que avui coneixem com a paisatge no podem dir que les civilitzacions de l'edat clàssica i l'edat mitjana no es preocupaven per l'entorn on vivien. Sabem que a l'edat clàssica existia una preocupació utilitària sobre l'entorn on vivien, ja que cercaven espais amb òptimes condicions de salubritat i benestar. En canvi durant l'Edat mitjana hi va romandre una consideració social negativa i de por cap a la naturalesa degut al sistema feudal instal·lat que feia que la vida fos més segura dintre els recintes emmurallats mentre que fora murada, on havia la naturalesa, s'hi trobaven tots els perills. Així es plasmava en l'art que es representa la naturalesa no és quelcom habitual i és representat de forma esquemàtica i amb un sentit simbòlic (Maderuelo, 2008; Maderuelo, 2005, p. 103).

Serà doncs amb el Renaixement i l'afany pel pensament científic i crític quan s'inicia un procés de múltiples factors que permeten valorar positivament a la natura i el paisatge. Ho veurem en el camp de la lingüística que apareixen els primeres antecedents lingüístics directes del terme de paisatge. Ho veurem en l'art, amb l'interès dels pintors i geògrafs per mostrar i representar el món de forma més fidedigna.

---

¹ Maderuelo, J. (2005). *El paisaje. Génesis de un concepto*. Abada Editores. Madrid.
Maderuelo, J. (2008). *Paisaje y territorio*. Ediciones Abada. Madrid.

2.2 Aparició del terme *paisatge*.

Com hem assenyalat és en el Renaixement que sorgeix aquesta paraula. Històricament podem assenyala l'any 1462 quan tenim constància documental de la primera paraula referent a paisatge, *Lantscap*. Aquesta apareix a l'àmbit flamenc i en un context on encara funciona el sistema feudal. Es dins aquest context feudal on predomina l'alimentació pobre i desequilibrada i aquesta paraula sorgeix la paraula amb un sentit utòpic i un significat d'abundància, que vol defugir de la realitat (Maderuelo, 2008).

Aquesta paraula va contribuir a l'etimologia dins les àrees geogràfiques pròximes², amb un significat gairebé idèntic. Als Països Baixos ha evolucionat al terme *landskip*. A l'alemany el concepte *Landschaft*, cap el segle XV, que es referia a una terra situada al voltant d'un poble, una "regió" o "província" i posteriorment com àrea geogràfica definida per límits polítics. En anglès, el concepte *landscape* que prové de la unió de *land* que significa terra o superfície terrestre i *scape* que deriva de *shape* que significa forma o contorn³. Consideració que estava formada per la seva consideració de propietat del sòl (Maderuelo, 2005, p. 24-25).

Per altra banda trobarem l'etimologia que prové de l'arrel llatina, que trobem geogràficament als territoris del sud i occident d'Europa. Trobem els termes: *paesaggio* amb italià, *paysage* en francès, *paisagem* en portugués i *paisaje* en espanyol. Aquest provenen de l'arrel llatina *pagus*⁴ i *paganus*⁵, que alhora deriva de *pago* que significava terra o heretat. Aquesta paraula mare està lligada a l'activitat econòmica dels béns rústics que s'usava com a moneda de canvi. És així tant que avui en dia encara perdura el seu significat amb la paraula *pagar*. És interessant d'aquesta evolució etimològica la referència que agafa Maderuelo (2005, p. 25) de Francisco Calvo Serraller *Cuando alguien tiene que pagar o sacar rentabilidad a la tierra no puede contemplar su belleza ni estética*. També la teoria del *relativisme lingüístic*, comentada abans, que la construcció del llenguatge determina el modes de pensar i l'aparició d'una paraula crea sensibilitat sobre ella.

En la llengua espanyola la paraula no es documenta fins cap el 1708/1737 amb Palomino. El significat de paisatge encara està lligat a la idea de país i a la idea de bellesa física d'un lloc (Maderuelo, 2005, p. 29).

A mitjans segle XIX la paraula *paisaje* serveix tant per referir-se a l'entorn o país com per la representació de l'entorn. Un dels primers en usar el neologisme *paisaje* per referir-se als

---

² Zones de l'actual Alemanya, Holanda o Gran Bretanya.

³ Aspecte o model d'un territori.

⁴ Llogaret, districte o cantó.

⁵ Vilatà, rústic i llogaret de camp.

quadres, del Prado, és Pedro de Madrazo l'any 1843. Aquest segle XIX la paraula *paisatge* serveix tant per l'entorn reial, *país*, com per la representació de l'entorn llunyà. (Maderuelo, 2005, p. 37).

2.3 La representació del paisatge i origen del gènere del paisatge en l'art

El Renaixement destaca pel creixent interès científic. Referent al paisatge es desperta l'afany científic pel coneixement dels fenòmens físics i per la representació fidedigna de la naturalesa i el món. Això suposa una evolució en la representació del paisatge que passa de ser un símbol, a l'edat mitjana, a una visió realista a l'edat moderna. Això suposarà un impuls artístic en la representació pictòrica i també l'aparició de la cartografia i topografia, tot i que en aquell moment no existien les diferenciacions (Maderuelo, 2005, p. 103-135).

Cal remuntar-se als focus on s'experimenten aquests avenços, Florència i els Països Baixos. A la ciutat italiana cal destaca les figures de Brunelleschi que creà un sistema prospettic⁶ i de León Battista Alberti que crea un tractat teòric. Els avenços tècnics van permetre noves representacions de vistes. En canvi, al país holandés es va experimentar amb la trama ptolemaica que va repercutir en la creació cartogràfica. La cartografia s'inicià el segle XVI i va adquirir un gran desenvolupament i protagonisme el segle XVII. La representació de mapes i vistes topogràfiques precises, es considera un precedent del paisatge perquè va animar a la pintura⁷ a assolir les seves cotes més altes de desenvolupament. Amb el pas del temps el paisatge pictòric necessita consolidar la seva independència respecte als paisatges topogràfics (Maderuelo, 2008, p. ; maderuelo, 2005, p. 292). Inclús també es pot parlar de Venècia que a principis del segle XVI amb la nova manera de concebre i compondre les pintures, amb un nous matisos cromàtics que aportaven llum, l'ambient i una atmòsfera especial⁸. Ho veim amb el quadre *Tempesta* de Giorgione on es dibuixa un paisatge (Maderuelo, 2005, p. 228).

L'aparició i desenvolupament d'obres amb paisatge avançava cap a la seva independència com a gènere, però es va veure interromput amb el Concili de Trento, cap el

---

⁶ Representa la realitat com es veu, com si l'espectador estas dempeus.

⁷ Una de les primeres imatges del paisatge holandès són els dibuixos les obres de Albert Durer, Albercht Altdorfer i Pieter Brueghel. Posteriorment trobarem a Anton van der Wyngaerde, Hendrick Goltziu, Carel van Mander i Gillis van Coninxloo. (Maderuelo, 2005, p.260-265; 272-273;292-294).

⁸ Cal destacar alguns autors responsables d'aquesta nova plasticitat pictòrica: Jacopo Bellini, Giovanni Bellini, Andrea Mantegna i Giorgione. També el teòric venecià LudovicoDolce amb *Diálogos* (Maderuelo, 2005, p. 229-239).

1521. Això va suposar una manca de llibertat dels artistes per representar el món que els envoltava, creant així una crisi en l'art (Maderuelo, 2005, p. 214).

Maderuelo (2012, p. 79-86) ens indica que per la revaloració del paisatge ens hem traslladar cap a la segona meitat del segle XVIII amb el sorgiment de *lo pintoresc* a Gran Bretaña. Aquest concepte abarca aproximadament una centúria, del 1730 al 1830, i fa referència no a un estil artístic o a una característica dels objectes sino a una forma intel·lectual sota la qual els britànics van entendre el món, el territori, el paisatge i la ciutat. La seva aparició està vinculada a diversos factors històrics:

- Per una part al context historicoartístic que la idea d'estil entra en crisi i apareixen nous conceptes i moviments⁹.
- La transformació i canvis del territori que adquireix unes grans dimensions i s'arriba a convertir en art major. Aquest comença a Gran Bretaña amb la jardineria paisatgística i s'estén per Europa¹⁰ i Amèrica.
- Els poetes¹¹ van contribuir en bona part a l'interès pel paisatge, ajudant a despertar una nova sensibilitat.
- La influència dels viatgers del *Grand Tour* que fruit del les experiències varen dotar d'un nou valor al paisatge. Arribant a usar el terme *picturesque* per expressar els efectes cromàtics i lumínics.

Tot això es va sumar a les teories de Edmund Burke sobre lo *bell* i lo *sublim* i les teories de lo pintoresc de Gilpin, Knight i Price, que foren la causa d'una nova estètica de sentiments que va donar origen al romanticisme i la nova jardineria. Així doncs aquest do termes es varen consolidar com a resposta a la nova sensibilitat britànica del moment (Maderuelo, 2012, p. 79-86).

El naixement de la fotografia el segle XIX també tindrà un paper important, ja que a finals de segle XIX el paisatge a través de la fotografia serà usat com una eina al servei del nacionalisme per reforçar la identitat nacional. Serpa vist com una conquesta fotogràfica i iconografia cultural i econòmica (Maderuelo, 2008; Ortega. 2002, p. 58).

El vincle històricament creat envers el paisatge quelcom bell, utòpic i verge, sofrirà un gir durant la segona meitat del segle XX. Aquest canvi comença amb l'aparició de la sensibilitat

---

⁹ Apareixen nous moviments que no es refereixen a aspectes formals o reconeixibles, sino a intencions, voluntats i sensibilitats, com el romanticisme, l'idealisme, el naturalisme o lo pintoresc.

¹⁰ Sobretot s'estengue als països nòrdics i Rússia

¹¹ Poetes com James Thomson, John Dyer, Thomas Gray y William Shenstone, iniciare l'*Edat del paisatge*.

ecològica i la creixent activitat humana que afecta i degrada els territoris. Així s'aprecia en el gènere paisatgístic, mentre que la dècada dels 1970 es plasmava el camp agrícola, a la dècada dels 1990 hi ha un abandó del camp agrícola i un retorn a la naturalesa verge o allunyada de la mà de l'home: sabana, selva o el gran nord. Aquest canvi és degut a com l'intensa activitat industrial i agrícola capitalista que afecta i degrada la imatge del paisatge. Aquest va ser un dels motius de ruptura del vicle paisatge i bellesa i que va culminar a finals del segle XX i principis del segle XXI amb la nova mirada del paisatge i la seva teoria del paisatge com a construcció social. Els artistes, cineastes i escriptors trenquen amb la construcció social de paisatge i exploren nous paisatges, com els paisatges virtuals, els de ficció, de ciència ficció, els paisatges induïts per les drogues, els paisatges sensorials o els paisatges efímers. Ells creen aquest nou paisatge, gràcies al desenvolupament tècnic dels mass-media i l'aparició de nous espais urbans, marginals, imaginaris o modificats per les drogues. També l'aproximació al paisatge és una aproximació a la seva dimensió temporal, ja que la fisonomia del paisatge sol estar exposada a unes transformacions constants (Álvarez, 2011, p. 60; Maderuelo, 2008).

Igual que amb el massmedia, el cine també ofereix una nova visió del paisatge i de la naturalesa amb moviment, espai i narració. Sergei M. Eisenstein ja va dir que “el paisatge és l'element més lliure del cinema” i que “el paisatge és un complex portador de possibilitats plàstiques per interpretar les emocions”. Al principi el paisatge era usat com element de fons però posteriorment es va alliberant i agafa autonomia, passat de ser un element anecdòtic i perifèric a ser crucial apareixent en els temps morts, travellings o vistes panoràmiques o espais de llibertat (Maderuelo, 2008, p. 13-22).

A mitjans i sobretot a finals del segle XX el paisatge adquirirà una nova vessant més pròxima a la patrimonial que es materialitzarà amb el concepte de *paisatge cultural*.

2.3.1 L'aparició del paisatge a Mallorca

Les primeres referències i al·lusions sobre el paisatge a Mallorca es remonten al segle XIX, aquestes venen projectades per la mirada forana dels viatgers i artistes. Les diferents aportacions artístiques i literàries dels autors han contribuït a la construcció del concepte de paisatge a Mallorca. Aquesta imatge construïda desde el punt de vista romàntic esdevindrà en la imatge icònica de paradís i contribuirà a definir la nostra mirada (Roman, 2020, p. 81; Araujo, 2007). Com diu Riera (2011, p. 18), foren els viatgers, els que contribuïren no sols als canvis

socials i econòmics¹² sinó també a aspectes relacionats amb el patrimoni, la ciència, el paisatge insular i a la nostra imatge deixant-nos testimonis escrits.

La mirada que desenvolupen les diferents persones cap el territori estira condicionada pel context cultural i artístic del moment influenciat pel pensament romàntic i la nova mirada pictòrica dels impressionistes i modernistes. Així ho veiem en Lladó (2020, p. 47) que assenyala com les característiques de Mallorca¹³ han propiciat a la creació d'una mirada orientalista, exòtica i paradisiàca de Mallorca. I també ho veim en Júlia Roman (2020, p. 82) que justifica com el fet d'haver-se mantingut al marge del procés industrialitzador ha permès desenvolupar als viatgers una mirada més sensible i primitiva cap al territori.

- **El paisatge de Mallorca i la literatura**

Dins la literatura trobem cap el segle XIX trobem diversos autors, principalment viatgers però també intel·lectuals o científics que han contribuït a la mirada de Mallorca i a la configuració del paisatge.

Dintre els autors o viatgers amb vocació científica per l'estudi del territori en destaquem alguns autors i obres més significatives. El primer fou Vargas Ponce amb les seves *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares* (1784) que constitueix la primera descripció moderna de les nostres illes. André Grasset de Saint Sauveur fou enviat per Napoleó cap el 1801 per descriure els aspectes d'interès tàctic de l'arxipèlag i publicà el 1807 *Voyage dans les Îles Baléares et Pithiuses*. Jacques Cambessedes, naturalista i botànic atret per la recerca científica visita les Balears i publicà *Excursions dans les Illes Baléares* (1826) i *Enumeratio plantarum quas in insulis Balearibus collegit* (1827). El 1867 dos professors de la Universitat de Heidelberg, Hermann Alexander Pagenstecher i Robert Wilhem Bunsen (metge i naturalista), editen a Leipzig el llibre *Die Insel Mallorca*. Dorothea Bate, coneguda espeleòloga que va fer diferents estades a Mallorca els anys 1909, 1911 i 1913 i descobrí el *Myotragus balearicus*. El 1861 l'ornitòleg alemany Alexander von Homeyer visita Mallorca i Menorca i publicà la monografia *Les Balears* (Riera, 2011, p. 18, 29).

Escrits literaris sobre el patrimoni trobem les descripcions de Gaspar Melchor de Jovellanos sobre la història natural, l'art i la literatura que va escriure durant el seu captiveri a Mallorca entre 1801 i 1808. El 1839-1840 la publicació del francès Joseph Bonaventura Laurens *Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorque*, un viatge artístic il·lustrat per 55

---

¹² Seguí (2011, p. 55) ja parla de l'aparició del vaixell de vapor i la construcció del tren, així com una millora dels camins la segona meitat del segle XIX que seran motors del creixement.

¹³ Benignitat del clima, retràs econòmic, bellesa pintoresca de la vegetació, proximitat a Àfrica, etc.

litografies. El gravador Francesc Parcerisa i l'escriptor Pau Piferrer que recorren l'illa de Mallorca el 1841 i dediquen un volum inacabat de *Recuerdos y Bellezas de España* publicat el 1842 i ampliat el 1888 per José Maria Quadrado amb el títol *España, Sus monumnetos y arte, su naturaleza e historia. Islas Baleares*. El 1873 el col·laborador del arxiduc va editar *l'Àlbum artístic de Mallorca* col·lecció fotogràfica dels objectes més notables pel valor artístic i històric (Riera, 2011, p. 27-29; Roman, 2020, p. 81).

Però els principals escrits literaris que trobarem són llibres de viatges i d'intel·lectuals destacats. Aquests autors i les seves obres es troben sistematitzats a Fiol (2011, p. 62-73), Frontera (2011, p. 99), García (2011, p. 190) i a Bauça (2020, p. 466-468) de forma cronològica:

- La baronesa Amandine Aurore Lucie Dudevant coneguda com a George Sand que acompanyada de Fryderyk Chopin, passa l'hivern de 1838 i 1839, seva és la història de *Un hiver Majorque* publicat el 1841.
- Entre els anys 1869 i 1891 s'editen a Leipzig els set volums de la publicació més important del moment el *Die Balearen. In Wort und Bild geschildert* de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Austria. Aquesta obra mestres és troba formada per un conjunt enciclopèdic que dona a conèixer la riquesa paisatgística i cultural de Mallorca a Europa (Bauça, 2020, p. 468).
- El 1886-7 Charles William Wood adorna el seu llibre epistolar *Letters from Majorca* amb abundants i excel·lents il·lustracions.
- El 1888 i 1889 el francès Gaston Vuillier va treure a París el seu *Voyage aux Îles Baléares* o posteriorment *Les îles oubliées*.
- Altres autors que en fan alguna publicació són:
  - Sir John Carr amb *Descriptive Travels in the Southern and Eastern Parts os Spain and the Balearic Isles, in the year 1809* (1809);
  - Isidoro Antillón treu el 1811 *Viatge de l'autor des de Palma a diferents pobles de Mallorca el setembre de 1811*;
  - G. A. Frederick Henry Bridgeman narra les impressions a *Letters from Portugal, Spain, Sicily and Malta in 1812, 1813 and 1814* (1813);
  - Charles Dembowski amb *Dos anys a Espanya i Portugal durant la Guerra Civil* (1839);
  - Lady Elisabeth Mary Belgrave publica el llibre *Narrative of a yath voyage in the Mediterranean during the year 1840-1841* (1844);
  - Joan Cortada descriu el segon viatge a l'illa a *Viaje a la isla de Mallorca en el estiu de 1845* (1845);

- El 1847 tenim les publicacions de José Maria Zacarés y Velázquez *Recuerdos de un viaje a las Islas Baleares* i Frédéric Lacroix *Îles Baléares et Pithiuses*;
- El 1849 s'edita *El manual del viajero en Palma* i Baltasar de Bacarí i de Janer publica *Viaje a Mahón y Mallorca en 1849*;
- El 1851 Henry Christmas viatja pel Mediterrani fins a Turquia i publica *The shores and islands of the Mediterranean*;
- Paul Bouvij amb *Ressenya geognòstica de l'illa de Mallorca* (1852);
- E. G. Bartholomew (1860); William Dodd (1863);
- Jean-Charles Davillier amb el dibuixant G. Doré publicaren *L'Espagne* i *Le Tour du Monde* (1862-1874);
- El 1867 les Illes Balears apareixen a la guia de Richard S. Charnock *Broadshaw's Illustrated Handbook of Spain* i Robert Wilhelm Bunsen publica *L'illa de Mallorca. Ressenya d'un viatge*;
- Charles Toll Bidwell dona a conèixer *The Balearic Islands* (1876);
- El 1872 Bartolomeu Ferrà redacta una guia i un àlbum de Mallorca i el 1897 el llibre *De Palma a Alacant, passant per Eivissa* de Yella Spens-Boodem.

A finals del XIX i a principis del XX podem diferenciar-ne un altre període amb la noves formes d'escriure i veure el món, i en concret el paisatge de Mallorca. A aquest moment s'hi suma l'auge del viatges, quelcom *sine qua non* per la formació dels intel·lectuals aristòcrates i burgesos, i també l'edat d'or dels llibres de viatges. (Roman, 2020, p. 81; Seguí, 2011, p. 45).

En poesia podem ficar dins el context romàntic a diferents poetes claus com: Miquel Costa i Llobera que amb obres culmen com *El Pi de Formentor* (1875) que reflecteix un paisatgisme líric. A l'obra de Joan Alcover també hi és omnipresent el paisatge de l'illa, en el llibre *Cap al tard* s'aprecia el criteri estètic i plàstic del món exterior que enrevolta el poeta. La seva creació està influenciada per la pintura, per això es diu que té una força plàstica. Aquesta característica també és atribuïble a Costa i Llobera. Miquel dels Sants Oliver també té algunes poesies amb descripcions del paisatge de Mallorca i amb sensibilitat pel camp i la serra. Gabriel Alomar també fou un romàntic revolucionari que tracta el paisatge com en *La Sesta*. Amb Maria Antònia Salvà s'entra a un nou món que descobreix els nous escenaris de rica varietat topogràfico-poètica de Mallorca. Altres poetes que també en fa una aportació són: Antoni Rubió i Lluc, Mn. Llorenç Riber, Josep Maria Capdevila, Mn. Bartomeu Torres, Joan Pons i Marquès, Miquel Ferrà (Cortès, 1966, p. 17-18, 25-30).

Els llibres de viatges, no cesen i responen a un interès molt fort promoguts per l'impuls romàntic per descobrir i conèixer els paisatges. Els llibres tracten només de les emocions i els successos del viatge. En crida l'atenció del paisatge de Mallorca la serra de Tramuntana, especialment les zones o el recorregut de Palma-Valldemossa-Deià-Sóller-Palma. Ja el segle XIX en trobam luxosos volums de gran formats que llueixen noves tècniques gràfiques com la litografia o el daguerrotip (Seguí, 2011, p. 46, 50, 53, 56; Fiol, 2011, p. 61).

En el segle XX, un dels primers és Rubén Darío amb la famosa publicació de *La isla de oro*¹⁴ ca 1907. *La Isla de la Calma* publicat per Santiago Rusiñol el 1913 (Lladó, 2020, p. 52; Riera, 2011, p. 39; Lladó, 2011, p. 105). El 1910 l'escriptora Else Seeger donà a conèixer *Aspectes de Mallorca*. El professor Otto Bürger viatja per Espanya i les Illes cap el 1912 i posteriorment, publica *La ribera espanyola i les Balears*. El 1929 ho faria Friedrich Christiansen amb la publicació *La ribera espanyola i Mallorca* (García, 2011, p.188).

També trobem una sèrie de manuals o llibres de viatgers, com: *Les Guides Bleus* (1932); *Manual del Turismo en Mallorca*; *Les Guides Bleus* (1932); *Manual del Turismo en Mallorca*; *Guía de Mallorca* ampliada el 1945 per Jaume Escala (Lladó, 2020, p. 57).

A totes aquestes publicacions hi apareixen referències al paisatge i contribueixen d'alguna manera a la construcció del paisatge. Guillem Frontera (1987, p. 75) destaca les aportacions literàries en l'àmbit del paisatge de Laurens, Chopin, George Sand, Pau Piferrer, Joan Cortada, Charles W. Wood, Gaston Vuillier i Rubén Darío.

- **La pintura del paisatge a Mallorca**

A Mallorca és considera l'iniciador del paisatgisme el mallorquí a Gabriel Femenia i Maura (1685-1752) per les primeres pintures de costumisme popular, com l'obra *Paisatge amb figures* (fig. 1) feta ca. 1740, tot i que aquestes no tendran continuïtat. El segle XIX l'evolució de la pintura mallorquina fou molt lenta i no es considera que es repren o aparèixen les noves tendències fins l'arribada de Joan O'Neill considerat el vertader creador del paisatgisme amb el seu *Tratado de Paisaje* del 1862 que dota d'academinisme i valor al paisatge a Mallorca com gènere independent. El seu tratado recolleix els principis plàstics impressionistes del color i la llum, el pensament romàntic i pintoresc (Araujo, 2007; Bennasar, 1985, p. 306-308; Cortés, 1966, p. 5 i 15; Gual & Picornell, 2016, p. 11). El paisatge és convertirà en un gènere artístic

---

¹⁴ Aquesta cita de Darío és recollida d'un article que José Subirà publicà el 12 de gener de 1907 a *La Almudaina* (Roman, 2020, p. 79)

novedòs i per experimentar. Així ho fa Joan O’Neille i els seus deixebles Antoni Ribas i Ricard Anckermann (Bennasar, 1985, p. 308).

Antoni Ribas obrí els ulls amb un model de sensibilitat i de realisme amb “plenairisme” amb escenes que van desde escenes de barques i pescadors a perspectives de muntanya o la cala de Deià. Són seus els paisatges de la serra de la *Cala de Sant Vicent, Marina i Paisatge de la Costa Nord* (1877). Com ell trobarem a Antoni Fuster, Joan Bauça i Ricard Anckermann (Cortès, 1966, p. 16).

La renovació del gènere paisatgístic de l’Espanya de principis del segle XX es produeix el 1899 amb l’arribada a Mallorca dels pintors catalans i argentins¹⁵. Els primers foren Rusiñol acompanyat de Joaquim Mir, que es va interessar per l’exposició de William Degouve un dels artífex que introduí el Modernisme i Simbolisme a les Balears. Ells tres es consoliden com els nostres impressionistes i després de l’escola pollencina, destacant per la fidelitat del paisatge (Riera, 2011, p. 217-219; Cortès, 1966, p. 21). Aquests pintors de fi de segle, Rusiñol i Mir, també es dedicaren sovint al paisatge i a les figures de la ruralia (Cortès, 1966, p. 31). Posteriorment amb Pilar Montaner de Sureda, Joan Antoni Fuster i Valiente i Jacob Sureda s’encetà un estil personal i es finalitzà aquesta escola mallorquina (Cortès, 1966, p. 37).

A part dels artistes locals i nacionals, la temàtica del paisatge adquirirà especial nivell amb els artistes internacionals. Cronològicament podem situar a Hermen Anglada Camarasa, el primer en arribar a Mallorca per primera vegada el 1909 i que el 1913 hi torna per instal·lar-se a Pollença. Ell es pot considerar com el gran introductor de pintors forans. Com ell, vingueren atrets altres artistes com els sudamericans Francisco Bernareggi¹⁶, Cesáreo Bernaldo de Quirós, Atilio Boveri i Pedro Blanes Viale i els francesos Louis Codet i Louis Bausil. A partir de l’any 1913 ja trobem a Mallorca l’arribada nou artistes, com: Gregorio López Naguil, Tito Cittadini, Rubén Darío William Edwards Cook i Atilio Boveri (Riera, 2011, p. 37, 222, 226). Amb l’inici de la Guerra Civil trobem a Diego Rivera, Robert Montenegro, Santiago Rusiñol, Ramon Casas, Miquel Utrillo i Oleguer Junyent, Olga Sacharov i el seu marit Otto Lloyd. El 1919 una estada de Joaquín Sorolla, en la que va pinta la *Cala de San Vicente*. La dècada dels vint tindrem a Norah Borges que fa dues estades a Mallorca on sofreix una evolució estètica i plàstica marcat per la figura de la pagesa mallorquina i el 1927 que arriba a Mallorca el pintor expressionista alemany Ulrich Lemán i s’instal·la a Deià (Lladó, 2011, p. 112; Riera, 2011, 229).

---

¹⁵ Tenim els pintors catalans: Mir, Rusiñol, Junyer, Anglada, Camarasa, Meifrèn. I els pintors argentins: Cittadini i Bernareggi (Gual & Picornell, 2016, p. 11)

¹⁶ Bernareggi s’establí definitivament a Mallorca el 1903 i prest condicionà el seu estudi prop de la serra de Tramuntana i alguns dels seus llocs emblemàtics com Biniaraix, Sóller i sa Calobra, amb la intenció de la percepció de la llum (Lladó, 2011, p. 106).

Fins l'esclat de la Guerra Civil continuen arribant pintors de diversos indrets. Erwin Hubert, Roberto Montenegro, Humberto Causa, Felipe Bellini, Roberto Raumagé els quals arribaren a l'illa moguts pels mateixos interessos artístics que els artistes anteriors. Tot aquests viatgers que venen a Mallorca acabaran influïts pel modernisme i simbolisme. I el canvi vendrà precisament amb la Guerra Civil i el posterior boom turístic del franquisme que es perd la mirada cap al paisatge de Mallorca com a paradís (Lladó, 2011, p. 113).

Dins aquest darrer període, entre 1920 i 1940, també podem mencionar a Rafael de Ysasi, acadèmic militar però amb gustos per l'arqueologia i el dibuix. Es va professionalitzar amb la càmera clara i va tenir un fort interès per la reproducció manual i minuciosa de paisatges. Aquests dibuixos es troben aplegats a un quadern anomenat *Ejercicios de tiro, Vistas panorámicas i Alrededor de Palma y otras vistas panorámicas*, es recull un ventall de paisatges que van de la Serra de Tramuntana, al Pla i les serres del Raiguer i el Llevant. Aquesta col·lecció és una font d'informació gràfica important, que es realitza amb l'objectiu estricte militar de documentació del territori, però que ara ens aporten un important informació toponímica i paisatgística realista i fidedigna (Gual & Picornell, 2016, p. 16-19).

2.4 Paisatge Cultural

El concepte de paisatge cultural és un concepte molt recent que apareix l'any 1992 però que ha estat producte d'una construcció acumulativa històrica que ha donat com a resultat la creació recent de la figura o categoria de *paisatge cultural*.

Ja hem subratllat la importància del concepte paisatge per entendre el precedent del concepte cultural. Però com primers antecedent de *paisatge cultural* segons Álvarez (2011, p. 71) trobem:

a) A finals del segle XIX l'Escola alemana de la descripció geogràfica comparativa. Trobarem a Alexander von Humboldt i Carl Ritter que tracten la idea de *Landschaft* àrea definida per una interrelació harmoniosa i uniforme d'elements físics.

b) A finals del XIX i principis del XX la Ciència del Paisatge que apareix a Rússia. Desenvolupa la lògica d'investigació geogràfica i reflexionen sobre paisatge com element específic d'estudi geogràfic amb la funció d'abordar la relació universal entre els elements del medi i la subordinació en l'espai.

Rigol (2009, p.11) mostra com el 1925 el concepte *paisatge cultural* ja va ser utilitzat per Carl O. Sauer, pare de la geografia cultural nordamericana i fundador de l'escola de Berkeley (California). Ho va definir com:

«*El paisaje cultural se crea a partir de un paisaje natural por un grupo cultural. La cultura es el agente, la naturaleza es el medio, el paisaje cultural es el resultado*»

I també Álvarez (2011, p. 60) indica que el sorgiment de la consciència ecologista, a la dècada dels 70 del segle XX, com un altre moment important per la interpretació del paisatge. Doncs aquest és comença a assumir com factor i part essencial de la cultura pròpia:

El análisis del paisaje, entendido como un resultado de prácticas sociales, como una construcción social, nos permite mostrar la acción del hombre a lo largo del tiempo y reconocer aspectos de nuestra historia en el paisaje cultural. Como testimonio de la acción humana y de las formas de vida que lo ha modelado, el paisaje forma parte intrínseca de la identidad cultural, y al conservar las huellas y trazas de nuestra civilización, constituye un patrimonio de gran valor que se debe respetar” (Álvarez, 2011, p. 60).

Tot i aquests primers antecedents establits per Álvarez sobre el *paisatge cultural* la categoria és una creació intergubernamental de la UNESCO que comença a difuminar-se el 1962 en *Recomendación relativa a la protección de la belleza y el carácter de los lugares*, però que encara avui en dia encara es troba en revisió. Però és a la *Convenció per la Conservació del Patrimoni Mundial Natural i Cultural* de 1972 el primer instrument legal per reconèixer i protegir els paisatges culturals. Tot i encara no existia aquesta categoria però si va apareixer el concepte de *sitio*, quelcom novedós que inclou la interacció entre naturalesa i cultura.

El 1978 es va crear la *Llista de Patrimoni Mundial* aquesta seria gestionada pel Comitè de Patrimoni Mundial¹⁷. I el 1/07/1982 España va ratificar el Conveni. Des dels anys 80 la Unesco debat sobre el canvi de consideració dels valors patrimonials.

És finalment al 1992 en la setzena sessió del Comitè del Patrimoni Mundial a Santa Fe (Nuevo México) es va adoptar una nova *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* i es va revisar els criteris culturals i es va introduir la nova categoria de *paisatge cultural*. La definició s'inclou en el paràgraf 47 de les Directrius Pràctiques per l'aplicació de la Convenció del Patrimoni Mundial:

---

¹⁷ La Llista de Patrimoni Mundial, la seva gestió i la seva elaboració de forma representativa, equilibrada i creïble queda redactada en els articles de l'apartat II.B de les *Directrius Pràctiques per l'aplicació de la Convenció del Patrimoni Mundial*.

Els paisatges culturals son béns culturals i representen les “obres conjuntes de l’home i la naturalesa” citades a l’article 1 de la Convenció. Il·lustren la evolució de la societat humana i els seus assentaments al llarg del temps, condicionats per les limitacions i/o oportunitats físiques que presenten el seu entorn natural i per les successives forces socials, econòmiques i culturals, tant externes com internes (UNESCO, WHC, 2005: 47; Plan Nacional, 2015, p. 25). Aquesta és la definició base de la legislació del paisatge cultural.

Els paisatges culturals inclosos a la Llista de la Unesco han estat escollits pel seu valor universal excepcional¹⁸ i caràcter representatiu per il·lustrar aquest valor mitjançant elements culturals essencials i distintius de tals regions que il·lustren una o més etapes de l’història de la humanitat. Amb aquests criteris de selecció i l’abundància i diversitat de paisatges culturals existents, el World Heritage Sites, va decidir establir una classificació tipologia dels paisatges culturals (Fernández & Salinas, 2016, p. 186; Pérez & Parra, 2004, p 12; Rigol, 2009, p. 11):

- El paisatge clarament definit, dissenyat i creat intencionadament per l’home.
- El paisatge orgànicament evolutiu. Dividit en dos subcategories: El paisatge fòssil i el paisatge continu.
- El paisatge cultural associatiu.

El mateix any, 1992, es va organitzar una reunió¹⁹ especialitzada a Petit Pierre (França) organitzada pel Centre de Patrimoni Mundial en coordinació amb el Consejo Internacional de Monumentos y Sitios (ICOMOS), Conservación de la Naturaleza (UICN) i altres organismes internacionals. Com resultat d’aquesta reunió es van fer les següents afirmacions (Rigol, 2009, p. 11):

Los paisajes culturales representan la obra combinada de la naturaleza y el hombre definida en el artículo 1 de la Convención. Los mismos ilustran la evolución de la sociedad y los asentamientos humanos en el transcurso del tiempo, bajo la influencia de las restricciones físicas y/o las oportunidades presentadas por su ambiente natural y de las sucesivas fuerzas sociales, económicas y culturales, tanto internas como externas. Los paisajes culturales deberán seleccionarse sobre la base de su valor universal sobresaliente y de su

---

¹⁸ Significat de valor universal excepcional recollit l’article 49 de les *Directrius Pràctiques per la aplicació de la Convenció del Patrimoni Mundial*.

Art. 49. Valor Universal Excepcional significa una importància cultural y/o natural tan extraordinària que trascende las fronteras nacionales y cobra importancia para las generaciones presentes y venideras de toda la humanidad. Por lo tanto, la protección permanente de este patrimonio es de capital importancia para el conjunto de la comunidad internacional. El Comité define los criterios de inscripción de los bienes en la Llista del Patrimoni Mundial.

¹⁹ Reunió anomenada *Los Lineamientos Operativos para la implementación de la Conservación de Patrimonio Mundial*.

representatividad en términos de una región geocultural claramente definida y, en consecuencia, por su capacidad para ilustrar los elementos culturales esenciales y distintivos de dichas regiones.

El término paisaje cultural abarca una diversidad de manifestaciones de las interacciones entre la humanidad y su ambiente natural.

Los paisajes culturales con frecuencia reflejan técnicas específicas de uso sostenible de la tierra, teniendo en cuenta las características y límites del ambiente natural en el que están establecidos, y una relación espiritual específica con la naturaleza. La protección de los paisajes culturales puede contribuir a las técnicas modernas de uso sostenible de la tierra y puede mantener o mejorar los valores naturales en el paisaje. La existencia continuada de formas tradicionales de uso de la tierra da soporte a la diversidad biológica en muchas regiones en el mundo. La protección de los paisajes culturales tradicionales es, por tanto, útil en el mantenimiento de la diversidad biológica.

El 1993 es va dur a terme una primera Reunió Internacional d'Experts sobre Paisatges Culturals de Valor Universal Excepcional, a Templin (Alemanya) per realitzar un Pla d'Acció dels Paisatges Culturals. Aquest es va aprovar el mateix any a la dissetena sessió, celebrada a Cartagena (Colòmbia), amb l'objectiu d'emfatitzar la necessitat d'incloure més nominacions a la Llista de Patrimoni de la Humanitat. El 1993 es va inscriure el primer paisatge cultural a la Llista, el paisatge cultural associatiu de les muntanyes sagrades Maoríes del Parc Nacional de Tongariro, Nova Zelanda. Entre 1993 y 2005, més de quaranta paisatges culturals han estat declarats Patrimoni Mundial (Rigol, 2009, p. 12)

El 1994 el Comité encarregat de la Llista implementa mesures per corregir les deficiències de la Llista i intentar desenvolupar de forma més pausada i coherent, per això desenvolupa la *Estrategia global per una Llista del Patrimoni Mundial equilibrada, representativa y creíble.*

- **Altres aportacions que fan altres organismes internacionals a la figura de paisatge cultural (IUCN; ICOMOS; NPS; CEP)**

L'any 1994, el IUCN²⁰ va reelaborar la definició de Paisatge Protegit²¹:

---

²⁰ International Union for Conservation of Nature

²¹ Definició creada el 1978 però que va ser confusa i fou substituïda per la definició del 1994.

Área de terreno donde la interacción de gentes y naturaleza ha producido un espacio de carácter distintivo con unos valores estéticos, ecológicos y/o culturales específicos, y a menudo con diversidad biológica. Salvaguardar la integridad de esta tradicional interacción es vital para la protección, el mantenimiento y la evolución del área mencionada.

Definició molt similar a la de paisatge cultural però diferencia per posar l'èmfasi en el medi natural, la biodiversitat i els ecosistemes mentre el paisatge cultural posa accent en els valors culturals, socials i humans.

Altres institucions internacionals i nacionals que han realitzat importants contribucions són el Comité Internacional de Jardins Històrics ICOMOS-IFLA que es van reunir a Florència el 21 de maig de 1981, on elaboraren la Carta de Florencia (Rigol, 2009, p. 11-12). I el 1983 trobem als Estats Units l'aparició del National Park Services (NPS) que ja reconeix els paisatges culturals i exerceix un lideratge en les seves directrius de gestió als Estats Units (Pérez & Parra, 2004, p 11).

El 1996 El NPS, al document *Guidelines for the Treatment of Cultural Landscapes* publicat per la Secretaria del Interior ja va fer una definició de paisatge cultural (Rigol, 2009, p. 11-12): *Es un área geográfica (que incluye recursos culturales y naturales, así como la fauna silvestre y los animales domésticos) asociada con eventos históricos, actividades importantes y personalidades, y que contiene a la vez otros valores culturales o estéticos.*

Pero no és fins el 2002 que defineix el *paisatge cultural* com “*un àrea geogràfica associada amb un event, activitat, personatge històric o que exhibeix altres valors culturals o estètics*”, i estableix fins a quatre tipologies: paisatge històric dissenyat, paisatge vernacle històric, sitio històric i paisatge etnogràfic (Pérez & Parra, 2004, p 11; Rigol, 2009, p. 11-12).

El 1999 es va dur a terme, a Potsdam (Alemanys), l'Estratègia Territorial Europea (ETE) amb l'objectiu d'establir un marc orientariu de repercussió territorial i que permet un desenvolupament equilibrat i sostenible del territori europeu. La ETE també fa una aportació sobre els *paisatges culturals*, incloent i preocupant-se pel seu valor mediambiental, ecològic i biològic. La ETE també considera el *paisatge cultural* com el resultat de la activitats humanes i la seva interacció amb l'entorn. La ETE inclou aquesta categoria dins el patrimoni cultural de la UE i la considera un recurs econòmic que cal ser explotat. El paisatge com un recurs molt divers i en constant evolució que necessita de polítiques i gestions creatives que permetin activar-lo econòmicament de manera que no degradi el territori (ETE, 1999, p. 33-37, 78-80).

Després de varis anys amb novetats, actualitzacions, noves percepcions i nous valors (com l'inmaterial), provoquen que la definició de la UNESCO quedi obsoleta en poc temps.

Això s'agreuja l'any 2000 amb el Conveni Europeu del Paisatge (CEP) i la seva definició de paisatge (CEP, 2000; Fernández & Salinas, 2016, p. 191):

Art. 1: “*Cualquier parte del territorio tal como la percibe la población, cuyo carácter sea el resultado de la acción e interacción de factores naturales y/o humanos*”.

Aquesta és una definició més oberta i reconeix el paisatge independentment dels seus mèrits o la seva percepció o qualificació com bella o excepcional. D'aquesta manera, es valoren tant els paisatges ordinaris com els excepcionals, perquè tots ells són importants tant per la qualitat de vida de les persones com per la seva cultura (Conveni Europeu del Paisatge, 2000; Plan Nacional, 2015, p. 6 i 25). És per això que el CEP es preocupa per inclou la participació ciutadana com agent definidor i responsable del paisatge. I també es preocupa, dins un context d'accelerada transformació del paisatges, de dotar-los de reconeixement jurídic i d'una adequada política de protecció, gestió i ordenació.

2.4.1 Paisatge Cultural a Espanya

La figura de *paisatge cultural* a Espanya no apareix oficialment fins el segle XXI i per entendre la seva aparició cal conèixer tots els antecedents a nivell europeu i mundial que s'han exposat anteriorment, ja que són el marc que ha construït i permès l'entrada d'aquesta figura a l'estat espanyol²².

La primera pasa que és va fer al nostre país fou a partir de quan va firmar el CEP, l'any 2000. Tot i que no ratifica el CEP fins el 2007, l'Institut de Patrimoni Cultural d'Espanya (IPCE) ja demostrara el seu compromís a partir d'una línia de treball encaminada a la identificació, protecció i gestió dels paisatges culturals. El novembre del 2002 es va elaborar el borrador del “document base” per un Pla Nacional de Paisatges Culturals. I serà el 2003 quan l'IPCE compta amb un programa de Paisatges Culturals anomenat *Estudios y Planes Directores de Paisajes Culturales* (Plan Nacional, 2015, p. 6-9).

Abans d'entrar en vigor el CEP es varen dur a terme diferents tasques i projectes directament relacionades amb el paisatge. El 2004 el Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Medi Ambient va publicar l'*Atlas de los paisajes de España*²³ que constitueix la contribució a

---

²² Segons el Plan Nacional del Paisaje (2015, p. 4-6) s'ha de tenir en compte principalment:

- La UNESCO i els seus documents de: *Convención para la Protección del Patrimonio Mundial Natural y Cultural de la UNESCO* (1972), la *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* o la Llista de Patrimoni Mundial
- La IUCN i la seva categoria de Paisatge Protegit de 1978 i actualitzat el 1994 o la definició de Paisatge Cultural del Patrimoni Mundial
- El Consell d'Europa i la seva ETE (1999) i el seu CEP (2000)

²³ Atlas de los Paisajes de España: <https://www.miteco.gob.es/es/biodiversidad/servicios/banco-datos-naturaleza/informacion-disponible/Paisajes.aspx>

identificar i caracteritzar els paisatges pel Conveni. El 2006 es va crear el “Grupo de Trabajo Técnico de Paisaje” per promoure la ratificació del CEP, la seva implementació a Espanya i la creació d’una xarxa de suport entre Comunitats Autònomes, Ministeris, Consell d’Europa i experts (Plan Nacional, 2015, p. 17).

El primer projecte europeu va ser el LANDMARKS²⁴ (2005-2007) sobre el paisatge de la mineria preindustrial i el segon fou EUCALAND (2008-2009) centrat en els paisatges agraris europeus i la seva vinculació amb les persones i el patrimoni cultural. El 2007 es varen aprovar diferents normatives i lleis nacionals que tingueren una important repercussió sobre els paisatges, entre elles tenim: la Llei de Patrimoni Natural i Biodiversitat, la Llei de Desenvolupament Sostenible del Medi Rural, la Llei del Sòl i el Reglament de Planificació Hidrològica. També es va crear un Centro del Paisaje, per la cooperació i divulgació dels objectius i contingut del Conveni (Plan Nacional, 2015, p. 14-15, 17-18).

L’1 de març del 2008 entra en vigor el CEP i es posa en marxa una cooperació interministerial i una col·laboració amb les Comunitats Autònomes per desenvolupar aquest conveni. Així es van distribuir les competències a comunitats i municipis (Plan Nacional, 2015, p. 15). El 4 d’octubre de 2012 fou aprovat el Plan Nacional de Paisaje Cultural²⁵ pel Consell de Patrimoni Històric. Tant en el Plan Nacional com en la seva web²⁶ estableix una definició de *Paisatge cultural* basada en els convenis internacionals de la UNESCO²⁷ i del Consell d’Europa²⁸:

El paisatge cultural és el resultat de la interacció en el temps de les persones i el medi natural, de la qual la seva expressió es un territori percebut i valorat per les seves qualitats culturals, producte d’un procés i suport de la identitat d’una comunitat.

Sense perjudici, es consideren prioritaria aquells paisatge considerats d’interès cultural, [...]. L’interès cultural no resulta tant de la bellesa del “resultat final” com del valor intrínsec desde el punt de vista del paisatge cultural.

---

²⁴ També conegut com: Acción COST A27, *Understanding pre-industrial structures in rural and mining landscapes*.

²⁵ Edició actual publicada el 2015:

Carrión Gútiérrez, A. [coord.] (2015). *Plan Nacional de Paisaje Cultural*. Ministerio de Cultura i Deporte. Gobierno de España

²⁶ Web Ministerio de Cultura y Deporte sobre el Paisaje Cultural: <https://www.culturaydeporte.gob.es/planes-nacionales/planes-nacionales/paisaje-cultural.html>

²⁷ Conveni de Patrimoni Mundial de la UNESCO. París, 1972. Ratificada per Espanya, en el BOE de 01/07/1982 i la *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (1992).

²⁸ El Conveni Europeu del Paisatge. Florència, 2000. Firmat per Espanya el 20 d’octubre del 2000, ratificat el novembre de 2007 i en vigor l’1 de març de 2008.

El paisatge constitueix una realitat dinàmica que és el resultat dels processos ambientals, socials i culturals que han succeït al llarg del temps en el territori [...]. Per tant, és precís conèixer la seva evolució històrica, identificar i caracteritzar els rasges principals i valors culturals i ambientals que defineixen la seva identitat. El futur del paisatge depèn de les actuacions del present, per tant és important un coneixement exhaustiu del paisatge. La finalitat no és fossilitzar el paisatge, sino propiciar l'evolució.

A més de dinàmic, el paisatge és una realitat complexa i difícil de gestionar. La complexitat resideix en els components naturals i culturals, materials i immaterials, tangibles i intangibles que constitueixen el paisatge i les seves formes de percepció.

El Plan Nacional del Paisaje Cultural (2015, p. 27) estableix una configuració dels paisatges culturals segons les activitats que s'hi duen a terme: agrícoles, ramaders; industrials; comercials; relacionat amb aconteixements socials; ofensivo-defensives; assentaments històrics; grans infraestructures; associats a aconteixements històrics; itineraris i rutes.

Per la valoració dels paisatges culturals s'ha establert uns criteris de valoració per reconèixer el seu valor. Els paisatges considerats d'interès cultural són recollits a partir d'un inventari o registre. A més cada un compte amb uns Plans Directors on es concreta les seves accions de coneixement, difusió, conservació, ús, manteniment, etc. (Paisaje Cultural, 2015, p. 29-31).

2.4.2 Paisatge Cultural a les Illes Balears/Mallorca

A les Illes Balears les polítiques encaminades a la figura del paisatge i el paisatge cultural comencen també a partir de l'impuls que suposa el CEP i es posen en marxa amb la ratificació i entrada en vigor de l'estat espanyol. Les primeres passes es varen produir cap el 2006 amb la creació del "Grup de Treball Tècnic de Paisatge", que treballava per: implementar el CEP, implicar a les Comunitats Autònomes i incentivar la seva participació en les activitats del Consell d'Europa. A més va crear una xarxa de col·laboració i suport mutu amb l'intercanvi d'informació i la participació amb els Ministeris i experts. El 2008 amb l'entrada a vigor del CEP es varen distribuir les competències a Comunitats Autònomes i municipis per l'aplicació del Conveni. D'aquesta manera les Comunitats Autònomes treballen per incorporar el paisatge en la seva legislació²⁹ i en la planificació territorial (Plan Nacional, 2015, p. 17).

---

²⁹ Incorporen el paisatge en la planificació territorial, en la reforma d'Estatuts d'Autonomia. A més elaboren instruments com catàlegs, cartes, plans o mapes del paisatge. A Catalunya i Andalusia compten amb entitats

El Consell de Mallorca s'hi va adherir el 4 de febrer de 2008 i va sol·licitar l'ingrés en qualitat de membre. El 2009 per iniciativa del Departament de Territori es va elaborar el document "Bases per a una estratègia de paisatge a Mallorca", guia i referència del paisatge de Mallorca basada en el CEP. Serà juntament amb el Pla Territorial Insular de Mallorca (PTIM), publicat el 2011, els únics elements de regulació i intervenció del paisatge ja que no existeix ni a Mallorca ni a les Illes Balears una llei específica del paisatge cultural (Mayans, 2019, p. 9-10; Consell de Mallorca, s.f.).

Tot i no comptar amb una llei específica del paisatge cultural si que comptem amb algunes normatives existents que apelen al paisatge. Com la reforma de l'estatut d'autonomia³⁰, el 2007, es va incorporar de manera explícita diverses referències a la protecció del paisatge. En l'article 23 on reconeix la responsabilitat dels poders públics de vetllar per la defensa i protecció de la naturalesa, el territori, el medi ambient i el paisatge; i l'article 24 que reconeix la tasca de l'activitat productiva pel manteniment del paisatge. La Llei 5/2005 de 26 de maig, que es creen les figures de paratge natural i paisatge protegit com figures de protecció del paisatge. Posteriorment trobam algunes lleis d'interès pel paisatge, com: la Llei d'urbanisme de desembre de 2017, l'avantprojecte de Llei agrària de les Illes Balears (2017), etc (Mayans, 2019, p. 12-14).

Serà més recentment, el 2019, que s'aproven: l'Estratègia de paisatge del Consell de Mallorca i el 2020 la creació de l'Observatori del paisatge³¹. L'*Estratègia de paisatge del Consell de Mallorca* pretén contribuir a una ordenació integral del territori i valorar el paisatge com a recurs fonamental per la identitat, la sostenibilitat i la qualitat de vida³². L'observatori del paisatge és un òrgan assessor, orientador, de seguiment i d'impuls a la gestió de l'Estratègia del paisatge del Consell de Mallorca. Ha estat constituït el 2020 i es troba format per més d'una trentena d'entitats d'entitats, col·legis professionals i institucions³³. Eina que a més servirà per ajudar de cara al futur a impulsar la Llei de la Serra de Tramuntana i la Llei del paisatge (Ara Balears, 2020).

---

específiques com el *Observatori del Paisatge de Catalunya* o el *Centro de estudios Territorio y Paisaje* a Andalusia.

³⁰ Ley Orgánica 1/2007, de 28 de febrero, de reforma del Estatuto de Autonomía de las Illes Balears

³¹ Web del Paisatge del Consell de Mallorca: <https://web.conselldemallorca.cat/paisatge>

³² *Idem*.

³³ Entre elles hi trobam representants de tres municipis de Mallorca de la FELIB; entitats com el GOB, ARCA o Tramuntana XXI; delegats de cada partit polític del Consell i altres institucions com la Conselleria de Medi Ambient, la Comissió Balear de Medi Ambient i la Delegació del govern.

També cal destacar dins de l'àmbit balear la creació de l'Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears³⁴. Aquesta és una plataforma dedicada a l'estudi de l'evolució del paisatge de les Illes Balears a través de la fotografia i altres disciplines (dibuix, pintura, gravat, etc) i que es troba en sintonia amb els postulats del CEP i la Llei de Patrimoni de les Illes Balears. La seva tasca principal en relació al paisatge és la difusió de com s'ha percebut i transformat històricament el paisatge, fotografiant i refotografiant un mateix lloc al llarg dels anys (OFP, s.f.). Entitat rellevant per la valoració del paisatge i el paisatge cultural a les illes.

3 Anàlisi de la Serra de Tramuntana

Com a cas d'estudi del treball en volem aprofundir en el cas de la serra de Tramuntana com exemple de Paisatge Cultural de Mallorca per antonomàsia. Aquest espai gaudeix d'una reconeguda consideració cultural a tots els nivells autonòmic, nacional i mundial. Però aquest reconeixement no ha estat fruit de l'atzar sino d'un llarg procés i a l'intervenció de diversos factors culturals que han estat clau per construir aquest espai. D'aquesta manera volem aprofundir de forma sistemàtica i sintètica en els antecedents i factors que han permès dotar a la serra de Tramuntana de l'actual prestigi cultural.

3.1 Viatgers i figures històriques

L'auge dels viatgers i les seves aportacions, del segle XIX, són el punt de partida dels valors de la serra de Tramuntana. A partir d'ells i els seus escrits es comença l'interès i la fascinació cap aquesta zona. Com indica Riera (2011, p. 56), els viatgers aporten una gran sensibilitat cap als paisatges naturals i riqueses patrimonials, amb la recerca de llocs exòtics i atractius com la Serra de Tramuntana, especialment els indrets de Valldemossa, la Cartoixa, Miramar, Deià i Sóller, els jardins d'Alfàbia i Raixa. També en menor mesura trobaren Lluc, el torrent de Pareis o zones com Pollença.

No s'ha d'oblidar que els llibres de viatge solen ser relats personals i amb un punt de vista bastant subjectiu, pel que els autors redacten allò que els cridà l'atenció o allò amb el que van tenir contacte. A Mallorca i la Serra de Tramuntana s'hi va fer una diversa i quantitativa aportació literaria, és per això que recollim les principals aportacions.

De les primeres aportacions fou l'obra *Un hivern a Majorque* (1842) de George Sand, fou un dels llibres que contribuí a una gran difusió de la imatge cartoixana romàntica, del

---

³⁴Web de l'Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears:
<https://observatorifotograficbalears.com/ca/que-es-2/>

paisatge de Valldemossa i d'una Mallorca verge i exòtica que contrastava amb les ciutats europees (Bauça, 2020, p. 466). L'escriptora insisteix molt en els valors pictòrics de Mallorca “*totes aquestes plantes, aquestes pedres i aquests terrenys rentats per la pluja cobraven un color rutilant i reflexos d'increïble frescor*” (Frontera, 1987, p. 83, 105). En el llibre de *Història de la meua vida* trobem la primera visió de l'illa.

Al segon volum de *Recuerdos y bellezas de España* Pau Piferrer està dedicat a l'illa i acompanyat de dibuixos de Francesc Xavier Parcerisa. Hi trobem referències directes com aquesta:

Aún dudosas las sobras velan la costa pintoresca de Deià, u los riscos de Valldemossa y Banyalbufar aparecen negruzcos sobre las aguas perezosas, y van alejándose a la izquierda; al paso que el cabo Groser ya empieza a reflejarse en otras menos oscuras, y la masa aislada y peñascosa de la Dragonera ofrece dorados sus desnudos picos (Frontera, 1987, p. 29).

Com recull Frontera (1987, p. 80), Jovellanos en els seus escrits també en fa referència a la serralada, que en contemplar la forma de les quals “... *la imaginació dels espectador se enciende y exalta, y se halla transportada sin arbitrio a siglos de la más remota antigüedad; [...], los hórridos espinazos de estas cumbres, aserrados y detallados por la sola mano del tiempo; y los tajos o quebraduras perpendiculares, y los hondos y desmoronados senos de sus ladera indican muy antiguos y grandes derrumbamientos, y anuncian claramente a nuestra edad alguna de aquellas poderosas revoluciones del mundo primitivo...*”.

Jean-Joseph-Bonaventure Laurens en el llibre *Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorque* (1840) fou interessant per les litografies que reuneix i que incitaren a George Sand per fer el seu llibre i per fer de les primeres descripcions de les oliveres centenaries (Frontera, 1987, p. 95, 132).

Pagenstecher a *L'illa de Mallorca. Ressenya d'un viatge* (1864), on descriu la serra com un lloc agreste, de difícil accés i amb gran biodiversitat. Wood, l'impressionà l'estètica del paisatge de Son Marroig. Destaquen el clima mediterrani i l'arquitectura adaptada a aquest clima.

3.2 Arxiduc Lluís Salvador

La figura sens dubte més important és la de l'arxiduc Lluís de Salvador i Lorena d'Habsburg i la seva enciclopèdia *Die Balearen in Wort un Bild geschildert* publicada en diferents toms entre el 1869 i 1891, que dona a conèixer la riquesa paisatgística i cultural de Mallorca.

En l'obra ja aprecima l'actual noció de paisatge cultural, quan reconeix el valor de les obres resultat com resultat de la combinació de l'home i la natura. Així ho va fer amb la construcció i restauració de diverses obres arquitectòniques pensades en la contemplació del paisatge (torres, miradors...) i en sentit simbòlic (capelles o templets) (Bauça, 2020, p. 468)

Miramar esdevindrà en l'espai central on es duran a terme aquestes intervencions, baix uns criteris clars de respecte i adaptació a l'entorn³⁵ i al passat³⁶. La preocupació per la millora de terres es una preocupació constant en l'Arxiduc, que conforme adquireix els terrenys les va adaptant amb camins, miradors, marges i cultius. Els terrenys seràn adquirits de forma progressiva cap a l'any 1873, de mentres ell va duent a terme les seves tasques de restauració i construcció i també de redacció i publicació del *Die Balearen*. Dels set volums de l'enciclopèdia, hi dedica dels volums II al V a Mallorca, publicats el 1871, 1880, 1882 i 1884 respectivament (Cañellas, 2015, p. 25 i 41). Trobem una cita del *Diario de Palma* del 1877 que així ho indica:

“El Archiduque Luís Salvador incansable en mejorar y embellecer sus fincas proporciona trabajo a innumerables familias en medio de la miseria que va asomando por motivo de la falta de lluvias. Plantaciones de árboles, bancales para detener la tierra, miradores (en número de 7) colocados en sitios muy pintorescos, 2 o 3 capillitas de buen gusto para recordar asuntos religiosos y el ensanche del segundo comedor de la Hospedería de Miramar” (Diario de Palma. 03.04.1877. A March. 1983. Pàg. 124).

En el *Die Balearen* hi trobem gran quantitat de gravats i pintures a color amb el que va retratar els diferents paisatges i elements patrimonials de Mallorca, principalment de la serra de Tramuntana, com: Andratx, Calvià, Deià, Escorca, Pollença, Sóller i Valldemossa. En el projecte contemporani de Lluç Julià *Die Balearen* s'hi ha recollit bona part d'aquestes il·lustracions, entre les que hi trobem de la Serra de Tramuntana: *Torre de Son Mas* (Andratx); *Playa de port de Sóller*; *Peguera*; *Port d'Andratx*; *Deià*; *Santa Ponça* (Calvià); *Caló de s'Estaca*

---

³⁵ Aquesta preocupació per conservació i respecte del medi es pot apreciar en escrits com les recollides de Cañellas (2015, p. 87).

Sa contemplació de sa naturalesa presa així com es degut, ha d'esser mirada com una oració en la qual s'homo s'inclina, sumís, davant es Criador de tots aqueixos miracles (Habsburg. 1912. Pàg. 101)

Però l'amor de l'Arxiduc per la naturalesa no era sola una qüestió estètica o filosòfica, neixia d'un profund coneixement de les ciències naturals, que, segons diu ell mateix, eren el seu estudi preferit (Habsburg. 1869. Pàg 3)

³⁶ L'arxiduc va seguir una sèrie de criteris per les seves intervencions: aplicació de tècniques i formes tradicionals; l'ús de fonts orals, diferenciar el que era vell del que era nou, incorporar elements vells d'altres bandes, reproduir les peces d'interès que no podia aconseguir o que estaven en mal estat, , recupera restes d'antics, ús d'elements arabitants, clàssics, romànics i rústics i la imitació de cases i miradors d'altres indrets del món (Cañellas, 2015, p. 94). Totes aquestes aportacions eren possibles gràcies a la seva formació.

(Valldemossa); *Castillo de Port de Sóller* (Sóller); *Port de Valldemossa*; *Cala Sant Vicenç* (Pollença); *Cala Tuent* (Escorca); *Molino de agua* (Deià); *El fumat y Cala Figuera* (Pollença); i, *Puente de Sa Creu* (Sóller)³⁷.

A part del *Die Balearen* també tenim altres escrits de l'arxiduc que descriu i dona a conèixer la seva Miramar: *Flors de Miramar* (1895); *Copia de una parcelario de la costa N.O. de la isla de Mallorca* (1895); *Catalina Homar* (1905); *Indicaciones a los que visitan Miramar* (1909); *Flors de Miramar* (1909); *Lo que sé de Miramar* (1911); *Somnis d'estiu ran de mar* (1912) (Cañellas, 2015, p. 92 i 119).

Així l'arxiduc és situa com predecessor i pioner del paisatge cultural a Mallorca. Els trets diferencials de Miramar són la presència d'elements commemoratius de fets històrics, elements pre-arxiducals, estructures per la contemplació del paisatge³⁸ i berenadors³⁹ com elements per al goig de la natura (Cañellas, 2015, p. 115). A part d'aquests en trobem molts d'altres elements rellevants, com: un dels pòrtics del claustre de Santa Margalida de Palma, l'hostatgeria de *Ca Madó Pilla* o de *Ca na Matgina*, capelles, jardins, miradors, pedrissos, camins, etc (Bauça, 2020, p. 469; Cañellas, 2015, p. 119).

3.3 La Serra de la Tramuntana en Pintura

La descoberta de les Illes Balears pels viatgers i l'arribada de la nova visió romàntica també despertà l'atenció del paisatge de Mallorca als pintors. Amb ells es va descobrir el paisatge i es feren les primeres representacions del paisatge, aquest és mostra de forma fidedigna pel interès en una mirada científica i objectiva. Així ho veurem en els seus llibres de viatge en els quals molts inclouen il·lustracions com gravats, litografies o daguerrotips⁴⁰.

Però la representació del paisatge arriba al seu punt àlgid a principis del segle XX amb la nova mirada cap el territori. Aquesta percepció del paisatge es deu a dels impressionistes francesos que revolucionen la pintura amb nous efectes de la llum i el color. Aquesta nova mirada arriba a Mallorca a finals del segle XIX i serà a principis del segle XX que arriba al seu punt àlgid. Un dels espais més representats ha estat la serra de Tramuntana, on gairebé tots els

---

³⁷ Algunes imatges, afegides a l'annex, recuperat de: <https://www.diebalearen.com/es/categoria/mallorca-es/>

³⁸ Aquest gaudi per l'observació del paisatge ja era present des de molt de temps enrere amb els frares de la Cartoixa, els ermitans i senyors de les possessions. Així és reflexa en els topònims del miradors des Frares o mirador dels Ermitans.

³⁹ Vora dels berenadors es disposaven de fonts.

⁴⁰ Per exemple l'obra de J. B. Laurens *Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorque*, que cerca paisatges amb una mirada més pintoresquista com Sóller, Valldemossa, Llucalcari o Deià. També J. C. Davillier que il·lustra el seu *Tour du Monde* amb dibuixos de Gustave Doré.

pintors en van dedicar algun dels seus quadres. A continuació en farem una recopilació d'alguns dels quadres en el qual els artistes representen la serra de Tramuntana⁴¹.

El punt de partida del segle XIX és Joan O'Neill i el seu *Tratado de pintura* (1862) aquest suposa un dels primers plantejaments que es fan al territori espanyol entorn al gènere de paisatge, convertint-se, al menys a Mallorca en manual obligatori per tots els artistes que s'iniciaven en el gènere. Ell va pintar alguns quadres com *El puig de Galatzó* (fig. 2) el 1876, *Estier de Fernelas Polensa* (1899), *Paisatge* (1900). També, més endavant, anava a pintar al aire lliure amb els seus deixebles Antonio Ribas i Ricard Anckermann. Són amb aquests primers artistes que fa el pas a nivell local de la tradició clasicista al realisme amb un nova visió empirista amb interès per la imitació fidedigna, l'observació de la llum i captació de l'atmosfera (Araujo, 2007; Bennaser, p. 306-308).

Ricard Anckermann en els seus primers quadres tenim marines de llocs com Palma, com la *Playa del Molinar* (1873), però no va es va interessar gaire en cercar paisatge pintorescs de la serra de tramuntana, més bé es centra en les marines de la zona d'es Molinar (Bennaser, p. 310). Un possible quadre seu podria ser *Barcas en la Cala*⁴².

Antonio Ribas Oliver (Palma, 1845-1911) en la seva etapa realista com artista amb una millor tècnica i paleta de colors més rica fa obres d'art com *El barranc de Biniaraix* (fig. 3) ca. 1876, també posa atenció en la figura del pages sol o acompanyat d'animals. En la seva producció artística trobarem altres obras d'art de la Serra de Tramuntana com: *Paisatge de la Costa Nord*, ca. 1875; *Es canyaret de la cala de Deià*, també titulada *Els còdols blancs de Cala Deià o Llucalcari* ca. 1895.

El primer artista del segle XX és el belga William Degrouve de Nuncques, que va passar dos a l'illa, de l'agost del 1899 al gener del 1902. Es pot considerar a ell com el primer en mostrar el modernisme simbolista, això el va convertir no en un autor important per la seva influència més que per la seva qualitat (Araujo, 2007, p. 18). Tampoc trobam obres seves de la serra.

Joaquim Mir fou un dels primers pintors en oferir una la visió artificiosa de la natura i paisatges quasi irreal amb formes delirants que fan desaparèixer l'estructura. Ell pensava que la natura no era un tema que calia copsar amb precisió, sinó que era l'excusa per construir una visió pròpia del món i amb una nova harmonia de color. Mir també organitza una exposició individual a la Sala Parés de Barcelona, fou posteriorment a l'exposició que retorna a Mallorca

---

⁴¹ Mirar Annex 2

⁴² *Barcas en la Cala* Ricard Anckermann, recuperat de: [Mallorca en Pintura](#)

i conviví amb Rusiñol. La presència d'ambdós no passa desapercibuda i també establiren amistat amb Antoni Gelabert on conviviren un temps a Pollença el 1902. Els quadres de Mir ens endinsen dins a llocs més recòndits de la Serra Tramuntana, com el *Torrent de Pareis, Mallorca* (fig. 4) pintat l'any 1902. Fins el 1904 va viure en estat semisalvatge a la part nord de l'illa. (Lladó, 2011, p. 105; Araujo, 2007, p. 19). Pintures seves de la serra de Tramuntana també són: *Posta de sol* de 1903; *Racó vermell* de 1903 o *Cala de St Vicenç*.

De Santiago Rusiñol, a més dels seus escrits trobem pintures de gran qualitat que il·lustren aquesta fascinació que sentia per l'illa. Va fer una primera estada el 1893 i una segona el 1902 que li va permetre fer varies obres d'art i dues exposicions el 1903 i 1905 a Barcelona sobre *Impressions de Mallorca* (Araujo, 2007, p. 20). Destaca la seva predilecció pels jardins de Valldemossa on fa pinta el quadre *Son Moragues. Sa muntanyeta* (fig. 5) el 1903 destaca la intensa llum sobre el jardí, un nou espai que si es pot percebre aquesta convivència de la natura amb la intervenció humana. Aquesta obra de Son Moragues forma part d'una sèrie de pintures que fa Rusiñol de jardins i paisatges, que entre moltes hi trobem *Claustro de George Sand* o *Pedres Velles (Raixa IV)* fetes entre el 1902 i 1907⁴³. També són obres del paisatge de la serra: *El port de Sóller*⁴⁴ de 1903; *Fossar de pedres. Camí de ses monges*.

Aquests primers anys hi trobem Hermen Anglada Camarasa barceloní que s'instal·la el 1914 al Port de Pollença, tot i que anteriorment va fer unes estades el 1909 i el 1913 (Riera, 2011, p. 222). És convertira en paisatgista i en una de les personalitats artístiques més importants que s'allunyara del consagrat internacionalment i en dona un sentit quotidia ple de color. Realitzarà obres com *Bóquer* (1920), *El pi de Formentor* el 1922, influència del poema de Miquel Costa i Llobera, o *Acantilado en Formentor* (fig. 6) de l'any 1936 amb les que demostra la seva pinzellada ràpida i carregada de color (Es Baluard, 2013).

En la llista de pintors Araujo (2007) hi trobem altres pintors de paisatge com:

- Ferran Arasa, interpreta el paisatge mallorquí de la costa nord de l'illa, zona de Formentor, Port de Pollença i Cala de Sant Vicenç. Amb obres de finals dels 50 amb expressionisme violent, pinzellada pastosa i colors poc barrejats. És seu el quadre *Cala Sant Vicenç* (1975) (Araujo, 2007, p. 60-61)
- Felipe Bellini, producció escassa atès que morí als 44 anys. Les obres més conegudes són els paisatges de Deià i del Port de Pollença, on residí i pintar quadres com *Can Guixe* o *Ametller. Coll d'en Gruat al fons* (1930) (Araujo, 2007, p. 62-65)

---

⁴³ Pintures recuperades de [Blog de la Table](#)

⁴⁴ Web [Cartoixa Valldemosa](#)

- Francisco Bernareggi, s'instal·la a Mallorca el 1903 i pinta Estellencs i Biniaraix. Va pintar obres com: *Paz (Port de Sóller)* (1908), *l'Illa daurada* (1917-1918), *Jardí de Mallorca*⁴⁵ l'any 1934 (Araujo, 2007, p. 66)
- Pedro Blanes Viale, artista d'un fort realisme realitza visions de Palma i temes de jardí com els *Jardins de Raixa* (1903-4) (Araujo, 2007, p. 70)
- Atilio Boveri, en l'estada a Mallorca els anys 1912-1915 pinta quadres idealitzats i subjectius com: *Las doce en Raixa* (1912-1915); *Torrent de Pareis*. També realitza una sèrie de xilografies de *Mallorca* (Araujo, 2007, p. 72).
- Llorenç Cerdà, pintor primerenc que ens deleita amb pintures del paisatge muntanyos com *El cingle verd d'Ariant* (fig. 7) el 1906 o *Paisatge Cavall Bernat* (1920) (Araujo, 2007, p. 84).
- Tito Cittadini, arriba a Mallorca amb Anglada fugint de la Primera Guerra Mundial i s'instal·la a la zona de Pollença on pinta els quadres com: *La caleta* (1916) (Araujo, 2007, p. 88)
- Joan Fuster Bonnín, format al costat d'Anckermann fou consicent dels canvis que sacsejaven el món artístic. Va captar els paisatges de Valldemossa, Sóller, Pollença i Deià amb diferents lluminositats i diverses solucions plàstiques. Seus són els quadres: *Paisatge de Valldemossa* (1903); *Paisatge de Valldemossa (S'Hort de Sa Coma)* (1920) (Araujo, 2007, p. 94)
- Antoni Gelabert, fidel a les pautes rusiñolianes amb contrastos de llums als paisatges de aire simbolista i melangiós. Trobam un paisatge seu de Tramuntana⁴⁶.
- Francesc Gimeno, arriba a Mallorca el 1916 i porta una vida al marge del món artístic establert, pagat pel mecenes Joan Gorina, i va fer paisatges de Sóller i Alcudia, com: *Sóller* (Araujo, 2007, p. 106)
- Sebastià Junyer Vidal, arrelat a Mallorca, vivia a Llucalcari, amb la seva dona pintora catalana Clotilde Pascual Fibla. Fou un artista de gran qualitat i realisme que ho demostra amb obres com *Vista del poble de Deià* de l'any 1930 (fig. 8) o *Cala de Mallorca* (Araujo, 2007, p. 108)
- Eliseu Meifrèn, el 1887 ja havia mostrat interès pels temes mallorquins. El 1907 fou nomenat director de l'Escola de Belles Arts a Palma, després de la mort d'Anckermann.

---

⁴⁵ *Jardí de Mallorca*. Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma. Recuperat de: [Es baluard](#)

⁴⁶ Mirar a l'annex, Imatge recuperada de: [Descubrir el arte](#)

Era conèixerdor de tots els recursos tècnics del modernisme i impressionisme. Seu és el quadre *Costa de Deià* (Araujo, 2007, p. 21, 113).

- Josep Mompou, pintor català de la generació del 1917, també descobri Mallorca el 1929 i pintà Pollença, Sóller i Palma i tornà el 1933, en què deixà obres de Llucalcari, Deià, Cala Ratjada, Cala Agulla.
- Roberto Montenegro, no té moltes obres de paisatge però hi trobam *Paisatge de Mallorca* (1918-1919).
- Ramon Nadal, pinta paisatge amb games àmplies, d'esquemes compositius i fort lirisme com *Castell del Rei* (1965) o *Cala Sant Vicenç (marina)* (1970)
- Marià Pidelserra, anà a Mallorca el 1910 i el 1915 exposa els quadres a la famosa Exposició d'Art Nou Català.
- Alexandre Riquer, s'instal·la a Palma el 1917, però abans ja havia estat a l'illa per pintar-hi durant els anys 1913 i 1914
- Joaquim Sunyer, *Paisatge de Mallorca* (1916), *Costa brava mallorquina* paisatges que feu a Fornalutx, però també pinta a Pollença.

Existeixen molts altres pintors catalans diferents generacions que han pintat Mallorca: Enric Galwey, Joaquim Terruella, Rafael Estrany, Domènec Carles, Josep Puigdemolas, Coll Bardolet... Destaca Miró.

Amb l'esclat de la Primera Guerra Mundial van venir de París amb Anglada altres autors argentins com: Titto Cittadini, Aníbal Nocetti, Roberto Ramaugé i Luis Cordivola i el mexicà Montenegro. Ells van intal·lar al Port de Pollença. L'atracció de Mallorca va arribar a Uruguai, amb Blanes Viale que exposava les obres pintades. Alguns autors com Humberto Causa, Andrés Etchebarne Bidart, Luis Scolpi i Carlos Alberto Castellanos van estar a Mallorca (Araujo, 2007, p. 43-44)

Fins i tot Joaquim Sorolla que solament va fer una estancia, el 1919, a la zona de Pollença hi va fer un quadre titulat *Cala de San Vicente* (fig. 9) (Riera, 2011, p. 227). També és el cas del francès Henri Brugnot que va viure a Valldemossa entre 1909 i 1910 on va coincidir amb pintors com Joan Fuster Bonnin i es va influenciar de la pintura paisatgista del moment i va fer quadres de la zona com *Paisaje*. També Bartolomé Lluís Ferrà y Juan va realitzar alguna pintura de la serra com *Paisaje con olivos*⁴⁷ (La Cartoixa, s.f.).

---

⁴⁷Web de la [Cartoixa de Valldemossa](#)

3.4 La Serra de Tramuntana Patrimoni Cultural

L'extensa àrea que abarca la Serra de Tramuntana compren un gran conjunt d'elements patrimonials que sumen valor i que han contribuït a la seva declaració de patrimoni mundial. Entre tots aquests components patrimonials podem establir una classificació segons la seva tipologia. El patrimoni immoble es troba molt ben estructurat per Jaume Andreu (2020, p. 273-289): jaciments arqueològics, arquitectura religiosa, arquitectura militar, arquitectura civil, arquitectura industrial, jardins històrics, arquitectura popular i tradicional, construccions per habitatge, construccions d'ús agrícola i ramader, marges, parets i clapers, hidràulica tradicional, altres (camins).

Dins jaciments arqueològics alguns dels més coneguts són: Almallutx (Escorca); Muleta (Valldemossa); Pedregaret de Bóquer (Pollença); Puig de Sa Morisca (Calvià); Cometa dels Morts (Lluc) (Galmés, 2020, p. 274).

Arquitectures de caire religiós també en troben una gran quantitat i de diferent cronologia: St. Pere d'Escorca, St Miquel de Campanet, església parroquial de Sóller, Reial cartoixa de Valldemossa, Puig de maria, Santuari de Lluc... així com trobem també ermites i creus de terme entre altres (Galmés, 2020, p. 275-6).

A l'arquitectura militar o de defensiva i de vigilància trobem els castells roquers d'Alaró i del Rei de Pollença. Les torres són un component molt present en tota la geografia illenca, a la serra en trobam nombrosos casos: la de les Ànimes (entre carretera Estellencs i Banyalbufar), la de Son Galceran (Valldemossa), la de la Pedrissa (proper a Cala Deià), la Torre Picada (protegia el Port de Sóller), la de na Seva, la de Can Termes (entre Cala Tuent i sa Calobra), la de Lluc (lloc inhòspit) o la d'Albercutx (Formentor). Les torres també són presents a cases de possessió (Galmés, 2020, p. 277).

En arquitectura civil tenim principalment cases senyorials: Sa Granja, Alfàbia, Raixa, Son Termes, Albarca, Son Marroig, etc. També trobem altres edificis residencials privats, el modernista Banc de Sóller, entre altres. Els jardins històrics són una altra tipologia, però que es troballa lligada a les cases de possessió senyorials. Valorades especialment pel seu disseny, ubicació en zones amb desnivell o articulades per marjades i per l'inclusió d'altres elements com pasteres, pèrgoles, caminals i sistemes hidràulics. Trobarem els jardins d'Alfàbia, Raixa, Canet, Son Vic de Superna, la Granja d'Esporles o algunes possessions de l'arxiduc. Les cases de possessió també són arquitectura civil. Elles mantenen unes tipologies arquitectòniques característiques. Alguns exemples són: La Granja d'Esporles, Alfàbia, Miramar, Son Marroig,

Tossals Verds, Son Amer o Binifaldó que són públiques i Bàltx de baix, Son Brondo, Comassema, Solleric i algunes altres que són privades (Galmés, 2020, p. 278-281).

L'arquitectura popular és un dels elements patrimonials més representatius i quantitius de la Serra de Tramuntana. Vinculades al patrimoni etnològic són construccions humanes que es troben determinades pels factors físics, aquí trobem: el sistema de marjades, el sistema hidràulic, les cases vinculades a l'explotació de recursos (neu, fusta, caça, pedra, pesca, etc). Aquí es troben les construccions d'habitatge temporals com les barraques⁴⁸ o permanents com les cases tradicionals⁴⁹. Construccions d'ús agrícola i ramader que hi són presents com: tafones i espais de per produir oli⁵⁰; vinculats a la producció del cereal i llegum, graners o pallisses; els molins, poden ser fariner, de sang o d'aigua. Altres construccions tradicionals identificatives del paisatge de la serra com les marjades⁵¹, els parats⁵² i els clapers⁵³. També construccions per aprofitar recursos naturals com la sitja, els forns de calç, els colls per caçar tord, les cases de neu, escars per guardar les barques (Galmés, 2020, p. 279-283).

Les construccions de la hidràulica tradicional són un dels elements més representatius del paisatge de la serra. Aquests s'adapten a l'orografia irregular i l'escassetat de pluges. Trobarem preses de derivació a torrents, fonts i fonts de mina, pous de corriola, sínies, canalitzacions⁵⁴, aqüeductes, els molins, cisternes, etc (Galmés, 2020, p. 283-284).

En arquitectura industrial, tenim construccions vinculades a les fonts d'energia i sistemes de comunicació gairebé tots cronològicament situats el segle XIX, tot i que molts han estat destruïts, transformats o en mal estat de conservació (Galmés, 2020, p. 278-279).

Els camins són també patrimoni importantíssim pels seus valors històrics, arquitectònics, geogràfics, paisatgístics, etnològics, etc. Construccions complexes que s'adapten a l'orografia amb inclinacions, traçats ziga-zaga, per salvar cursos d'aigua. Destaca el seu paviment sovint empedrat, que ajudava a l'erosió i destrucció per causa de pluges torrencials (Galmés, 2020, p. 284).

---

⁴⁸ Barraques de carboner, de calciners, caçadors, etc.

⁴⁹ Cases que també poden formar un conjunt amb el poble (Sóller, Fornalutx, Deià, Valldemossa, Banyalbufar o Estellencs). També trobem llogarets i petites agrupacions de cases que conserven aquesta tipologia antiga: Llucalcari, Biniaraix, Orient, entre altres.

⁵⁰ Exemples de tafona urbana queden Can Xoroi (Fornalutx), Can Boi (Deià), Son Torroella (Santa Maria)

⁵¹ Els marges és possiblement l'element més emblemàtic i el seu ús és molt ampli, tant per fer les terrasses, com element de separació o delimitació, per camins...

⁵² Són els marges que es disposen per retenir la força de la davallada de l'aigua en les pluges torrencials.

⁵³ Els clapers són construccions fetes en pedra per emmagatzemar pedres arreplegades especialment de les terres destinades al cultiu. Poden presentar una forma circular o allargada. Si és allargada es poden anomenar galeres.

⁵⁴ Aquestes construccions van del brollador fins als indrets on és utilitzada, per ús humà o animal, per regadiu o força motriu.

Sumar-hi la casa del reconegut poeta i autor anglès Robert Graves. Aquesta ubicada a Deià, en plena serra de Tramuntana, construïda el 1932 i hi habita Graves fins la seva mort el 1985. Lloc d'interès cultural tant per la rellevància literària de Robert Graves, amb publicacions com *Yo, Claudio* (1934), com per la configuració de la casa en convivència amb l'entorn natural. Casa museu amb jardins i espais articulats baix criteris paisatgístics, igual que el parc natural de Miramar (Graves, 2020, 191-196).

Tenim dos centres d'interpretació: el de Ca s'Amitger, situat a Lluc (Escorca), rehabilitat i inaugurat el 2012 i la finca de Raixa. A la serra també tenim altres centres i museus com els Jardins d'Alfàbia, Parc Etnològic de Caimari, el Jardí Botànic de Sóller, el Museu Balear de Ciències Naturals i el centre cultural de costa nord. Aquests tenen una gestió de col·laboració pública i privada, amb un finançament i regulació establert pel Consorci de la Serra de Tramuntana Patrimoni Mundial (Ripoll, 2020, p. 220-221).

3.5 Protecció i declaracions patrimonials de la Serra de Tramuntana

Sense l'entrada contemporània del concepte de paisatge no hagués estat possible el desenvolupament de la Tramuntana com paisatge cultural. Així ho podem apreciar en l'afirmació de Guillem Frontera a Araujo (2007) que la introducció del concepte paisatge crea un vincle sensorial i una relació entre la natura i l'home. També cal ser conscients que el concepte paisatge és un concepte integrador, una suma que compren geògrafs, historiadors, pintors, ecòlegs, psicòlegs, urbanistes, jardiniers i poetes (Ortega, 2002, p. 13-15). Això ens aproxima una mica més a la seva evolució de paisatge a paisatge cultural.

Els primers intents de valoració i declaració per la Serra de Tramuntana es remonten a principis del segle XX. En concret el 1919 quan el Foment de Turisme⁵⁵ va iniciar els tràmits per obtenir del Ministeri de Foment la declaració de Miramar com a parc natural. I tot i que el 15 de juliol van aconseguir el suport de quasi tots els ajuntament de Mallorca, la resposta no va arribar fins el 16 de març de 1923: *“no es posible acceder a esta petición si previamanete no recaban las garantías necesarias para asegurar la buena conservación del mismo (...)* (Cañellas, 2015, p. 85; Mayol, 2021, p. 25-26).

En les posteriors dècades les iniciatives de conservació d'espais naturals a l'Estat varen tenir pocs èxits. Els anys 40 va haver un altre projecte fallit per la protecció de la natura de

---

⁵⁵ El Foment de Turisme havia estat creat l'any 1905 per un grup de visionaris mallorquins que s'autodenominaven “els insensats” i que veien en aquest nova activitat econòmica una gran possibilitat per a Mallorca

Miramar, impulsat pels funcionaris Sr. Joaquín Ximénez de Embún i González Arnao. Posteriorment va aconseguir la figura de “Sitio Natural de Interés Nacional”, que suposava un interès menys estricte i amb una explotació econòmica amb concordància amb la conservació de la natura (Mayol, 2021, p. 30-31).

La primera declaració proteccionista de la serra de Tramuntana és la declaració de “Paratge Pintoresc”⁵⁶ de 1972. Aquesta declaració disposa en tres articles:

1. Es declara Paratge Pintoresc la costa nord-oest de l'illa de Mallorca.
2. Les corporacions municipals, així com els propietaris dels immobles afectats per aquesta declaració, queden obligats a la més estricta aplicació de les lleis del Tresor Artístic, Municipal i del Sòl i ordenació urbana
3. La tutela d'aquest paratge, que queda sota la protecció de l'Estat, serà exercida a través de la Direcció general de Belles Arts, pel Ministeri d'Educació i Ciència

A més es valorava la seva diversa riquesa. En arquitectura els conjunts urbans, les torres, cases fortificades, els museus, monestirs, esglésies rurals, l'oratori gòtic de Sant Miquel de Campaner; el palau del Rei Sanç i la Cartoixa, de Valldemossa. En l'ornament: els jardins miradors, situats estratègicament. Els múltiples de punts d'interès natural o paisatgístic, com: les valls de Son Brondo, Sóller, de Ternelles, de Cala Tuent i tants d'altres (Mayol, 2021, p. 41). Aquest decret va ser instrument normatiu importantíssim per fomentar el desenvolupament de l'època.

El 1975 llei de protecció d'espais naturals. Llei indirecte de polítiques ambientals impulsades des de la Conferència d'Estocolm de 1972. Amb aquest nova llei tots els “paisatges pintorescos” pasaven a recatalogar-se com a parcs naturals (Mayol, 2021, p. 45).

La dècada de 1980 ens torna a trobar amb l'intent de Mateu Castelló Mas declarar parc natural la zona qualificada de “Paisatge pintoresc”, però topa amb el rebuig d'una oposició que no volia perdre opcions urbanitzadores i obrir espais privats. El 1983 el catedràtic d'Ecologia de la UIB, Miquel Morey, a una ponència de *International Geographic Union* presenta la necessitat d'un parc natural a la Serra de Tramuntana. Amb ells la idea anà avançant, fins i tot és va aconseguir amb un finançament gràcies a Mateu Castelló (Mayol, 2021, p. 47-51)

La llei d'Espais Naturals i de Règim Urbanístic de les Àrees d'Espacial Protecció de les Illes Balears (LEN) 1991, és una primera zonificació a gran escala que dibuixa i ordena les Àrees naturals d'Espacial Interès, les àrees rurals d'Interès Paisatgístic i Àrees d'Assentament. La

---

⁵⁶ Decret 984/1972, de 24 de març

LEN va declarar més espais naturals protegits i va destruir moltes expectatives urbanístiques i especulatives (Mayol, 2021, p. 53). Aquesta llei urbanística que regula els espais naturals preveu una identificació de les àrees protegides pels seus valors ecològics, geològics i paisatgístic (UNESCO, web). El 1996 va haver un altre intent fracassat del conseller Bartolomeu Reus per elaborar un Pla Territorial Parcial de la Serra de Tramuntana (Mayol, 2021, p. 60).

Les lleis de patrimoni històric espanyol (1985) i de patrimoni històric de Balears (1998) són útils per l'ús de la figura del BIC (Bé d'Interès Cultural) que permeté la protecció de més elements del conjunts declarats baix aquesta figura (UNESCO, web).

Un altre instrument fonamental per l'ordenació del territori és el Pla Territorial de Mallorca (2004) que reconeix els valors culturals i naturals de la Zona de Tramuntana i regula l'ús del sòl tinguent en compte les característiques patrimonials i les activitats existents. Altres plans relacionats amb la protecció de les àrees són: el 2002 els Plans Especials de Protecció del Conjunt Històric de la Finca de l'Arxiduc Lluís Salvador, el 2007 el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals de la Zona de Tramuntana, les Rutes de la Pedra en sec i d'Artà-Lluc l'any 2008. Fou amb l'impuls de 2007 del Consell de Mallorca que es va fer la primera passa en la declaració oficial de la Serra i que es va aprovar definitivament el 2010. Aquest any també es crea el Consorci "Serra de Tramuntana Paisatge Cultural" per la coordinació de les polítiques de gestió de l'espai i zones d'amortiguament, competències del Govern de les Illes Balears i el Consell de Mallorca. Aquest consorci posa de manifest la situació atípica de la serra i la manca de coordinació que havia entre la declaració de Paratge Natural i Patrimoni Mundial. D'altra banda tampoc es compta amb mitjans humans ni tècnics suficients (UNESCO, web; Mayol, 2021, p. 63).

Els criteris d'adscripció que va complir la serra de Tramuntana per rebre la categoria de Patrimoni Mundial de la UNESCO, el 2011, són els criteris II, IV i V (fig. 10) (UNESCO, web; Ripoll, 2020, p. 220):

- El criteri II justifica que la serra es un testimoni de l'intercanvi de valors humans i cultures. S'especifica la combinació de cultura musulmana i cristiana materialitzada amb les terrasses, les obres hidràuliques, horts i explotacions agrícoles que modelen i dissenyen el paisatge.
- El criteri IV, demostra com s'il·lustra una etapa significativa de l'història humana amb el paisatge agrícola amb un sistema connectat d'obres hidràuliques per recollir i emmagatzemar aigua, amb canals i qanats, i un sistema de terrasses sostingudes per parets de pedra seca que drenen el terreny, eviten l'erosió del sòl i permeten el cultiu.

- El criteri V, manifesta com és un testimoni significatiu de l'adaptació de l'home a les difícils condicions ambientals marítimes i terrestres. Amb uns patrons i sistema de distribució del sòl adaptat a l'orografia que assegurin l'aprofitament dels escassos recursos (terra i aigua). I és un testimoni de l'evolució de l'assentament humà a zones agrestes i escarpades.

4 Conclusions

Entendre la paraula paisatge ha partir de tots els seus antecedents i els seus factors que l'han creat ha estat és clau dins el treball per poder comprendre el significat de paisatge cultural, ja que no s'esten la figura de paisatge cultural sense el significat de paisatge. Una vegada aconseguim establir les bases del paisatge l'hem d'aplicar a l'àmbit nacional i local. Quan apareix aquest concepte i si té el mateix significat.

Ja havent establert totes les bases del paisatge hem pogut desenvolupar el paisatge cultural. Com l'evolució del paisatge ha derivat la figura de paisatge cultural i quina significació té aquest. Com l'evolució del paisatge ha adquirit la rellevància necessària per entrar dins les polítiques intergovernamentals i com aquesta han establert les bases mundials de la figura del paisatge cultural.

Finalment hem treballat en la Serra de Tramuntana com ha estat construïda la seva imatge i quins han estat els factors que han determinat la seva imatge. Hem aprofundit en la literatura i la pintura com els principals elements configuradors de la imatge de la serra. També hem treballat en els aspectes patrimonials que es troben i caracteritzen aquest espai. I per últim hem sistematitzat les declaracions patrimonials i algunes legislacions proteccionistes que han protegit els valors de la serra de tramuntana i que sens dubte han constituït un precedent de la declaració de paisatge cultural.

Bibliografía

Álvarez Muñárriz, L. (2011). *La categoría de paisaje Cultural*. Revista de Antropología Iberoamericana. Universidad de Murcia. pp. 57-80

Araujo Gil, R. (2007). *Un segle de paisatgisme a les Illes Balears*. Fundació Es Baluard Museu d'Art Modern i Contemporani. Palma.

Bauça de Mirabó, C. (2020). *Patrimoni i turisme cultural: Valldemossa com a focus d'una relació pionera a Mallorca*. En: Turisme cultural: anàlisis, diagnòstic i perspectives de futur. Agència d'Estratègia Turística Illes Balears. p. 465-473

Bennasar Coll, B. (1985). *Pintura de paisaje en la segunda mitad del siglo XIX: Ricardo Anckermann (1842-1907)*. Mayurqa, 303-326.

Cañellas Serrano, N. S. (2015). *El paisatge de l'Arxiduc*. Edicions Documenta Balear. Palma.

Carrión Gútiérrez, A. [coord.] (2015). *Plan Nacional de Paisaje Cultural*. Ministerio de Cultura y Deporte. Gobierno de España.

Cortès, G. (1966). *Pintors i poetes davant el paisatge de Mallorca*. Obra Cultural Balear. Ciutat de Mallorca.

Fernández Salinas, V., & Silva Pérez, M. R. (2016). *Deconstruyendo los paisajes culturales de la Lista del Patrimonio Mundial de la Unesco*. Cuadernos geográficos, 55 (1), p. 176-197.

Fiol Guiscafré, J. M. (2011). *Viatgers i Patrimoni a les Illes Balears (1837-1962): Un procés de descoberta, valoració i oblit*. En: La Mirada Forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers. Govern de les Illes Balears. Govern de les Illes Balears. p. 60-75

Frontera, G. (1987). *Imatge del paradís*. Govern Balear. Conselleria d'Educació i Cultura. Barcelona.

Frontera, G. (2011). *Notes sobre el viatge i els viatgers*. En: La Mirada Forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers. Govern de les Illes Balears. Govern de les Illes Balears. p. 92-101

- Galmés, J. A. (2020). El patrimoni cultural com a recurs turístic: el cas de la Serra de Tramuntana. En: Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur. Agència d'Estratègia Turística Illes Balears. p. 273-289
- García i Boned, G. (2011). *Mallorca vista pels viatgers alemanys*. En: La Mirada Forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers. Govern de les Illes Balears. Govern de les Illes Balears. p. 184-190
- Graves, W. (2020). *La Casa Museo de Robert Graves. Experiencias de turismo cultural*. En: Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur. Agència d'Estratègia Turística Illes Balears. p. 191- 198
- Gual, J. & Picornell, C. (2016). *L'evolució del paisatge a Mallorca. Rere la mirada de Rafael de Ysasi Ransome*. Govern de les Illes Balears. Conselleria de Transparència, Cultura i Esport. Direcció General de Cultura.
- Lladó Pol, F. (2011). *Els viatgers i la descoberta del paisatge. Una aproximació als pintors-viatgers catalans, francesos i del riu de la Plata*. En: La Mirada Forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers. Govern de les Illes Balears. Govern de les Illes Balears. p. 102-116
- Lladó Pol, F. (2020). *Del estereotipo del exotismo al espejismo de la felicidad. La primera imagen del turismo en Mallorca*. En: Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur. Agència d'Estratègia Turística Illes Balears. p. 45-64
- Maderuelo, J. (2005). *El paisaje. Génesis de un concepto*. Abada Editores. Madrid.
- Maderuelo, J. (2008). *Paisaje y territorio*. Ediciones Abada. Madrid.
- Maderuelo, J. (2012). *La mirada pintoresca*. Universidad de Alcalá. Quintana: Revista de estudios do Departamento de Historia da Arte, 11, p. 79-90.
- Mayans Sureda, J. O. [coord] (2019). *Estratègia de paisatge del Consell de Mallorca*. Departament de Territori i Infraestructures del Consell de Mallorca.
- Mayol, J. (2021). *Miramar, el primer parc nacional d'Europa. Una història de la protecció de la Tramuntana*. Editor Lleonard Muntaner. Mallorca.

Ortega Cantero, N. (2002). *Estudios sobre historia del paisaje español*. Ediciones Catarata. Madrid.

Pérez, L., & Parra, C. (2004). *Paisajes culturales: el parque patrimonial como instrumento de revalorización y revitalización del territorio*. *Theoria*, 13 (1), p. 9-24.

Riera, C. (2011). *La Mirada Forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers*. Govern de les Illes Balears. Conselleria de Presidència.

Rigol Savio, I. (2009). *CCBP: Programa de Desarrollo de Capacidades para el Caribe para el patrimonio mundial, módulo 4: Paisajes culturales*. UNESCO. Recuperat de: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000217017>

Ripoll Gil, E. (2020). *El Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO a les Illes Balears*. En: *Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur*. Agència d'Estratègia Turística Illes Balears. p. 211-233.

Roman Quetgles, J. (2020). *Els jardins històrics de Mallorca: Reflexions sobre la problemàtica de la seva protecció*. En: *Ciudad Histórica y Paisaje construido. Valores y protección jurídica*. Ministerio de Economía y Competitividad. Universitat de les Illes Balears. p. 141-157

Roman Quetgles, R. J. (2020). *Viatgers i artistes en la configuració del paisatge i en la formació dels primers núclis turístics a Mallorca (1837-1920)*. En: *Turisme Cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur*. Agència d'Estratègia Turística Illes Balears. p. 79-96

Seguí Llinàs, M. (2011). *La Mirada Forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers del segle XIX*. En: *La Mirada Forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers*. Govern de les Illes Balears. Govern de les Illes Balears. p. 44-57

Serra Busquets, S. & Mayol Arbona, G. (2020). *Turisme cultural: anàlisi, diagnòstic i perspectives de futur*. Agència d'Estratègia Turística Illes Balears.

Recursos intergovernamentals

Recomendación relativa a la protección de la belleza y del carácter de los lugares y paisajes (1962). UNESCO. París. Recuperat de:

<https://www.munlima.gob.pe/images/descargas/programas/prolima/compendio-patrimonio-internacional/1962-Paris-Unesco-12-conferencia.pdf>

Convención sobre la protección del patrimonio mundial, cultural y natural (1972). UNESCO. Recuperat de: <https://whc.unesco.org/archive/convention-es.pdf>

Comité de Desarrollo territorial [coord. Comisión Europea] (mayo 1999). *ETE - Estrategia Territorial Europea. Hacia un desarrollo equilibrado y sostenible del territorio de la UE*. Recuperado de: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_es.pdf

Convenio Europeo del Paisaje. (20 octubre 2000). Consell d'Europa. Florencia. Recuperat de: <https://rm.coe.int/16802f3fbd>

Directrices operativas para la implementación de la Convención del Patrimonio Mundial. (2005). UNESCO. Recuperat de: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

Webgrafía

Alenyà, M. (7 agost 2013). *Antoni Ribas Oliver (Palma, 17 de febrer de 1845 - 19 de gener de 1911)*. El Bloc de Miquel Alenyà. Recuperat de: <http://miquelcinema.blogspot.com/2013/08/antoni-ribas-oliver-palma-17-de-febrer.html>

Alenyà, M. (19 agost 2013). *Joan O'Neill Rossinyol (Palma, Mallorca, 13 d'octubre de 1828 - 17 abril de 1907)*. El Bloc de Miquel Alenyà. Recuperat de: <http://miquelcinema.blogspot.com/2013/08/joan-oneille-rossinyol-palma-mallorca.html>

Colección de artistas de la Sierra de Tramuntana. Cartoixa de Valldemossa. Recuperat de: <https://www.cartoixadevalldemossa.com/?artwork-artists=coleccion-de-artistas-de-la-sierra-de-tramuntana>

Julià Fàbregues, Ll. (S.f.). *Las Islas Baleares, antes y después*. Die Balearen. Recuperat de: <https://www.diebalearen.com/es/categoria/mallorca-es/>

Houman, S. & Joy, C. (2 de febrer al 2 de juny 2013). *Mallorca i la interpretació del paisatge*. Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma. Recuperat de: <https://www.esbaluard.org/ca/exposicion/mallorca-i-la-interpretacio-del-paisatge/>

El Consell de Mallorca crea un observatori per fer del paisatge un eix transversal de les seves polítiques (23 de setembre 2020). Ara Balears. Recuperat de: https://www.arabalears.cat/societat/consell-mallorca-observatori-transversal-politiques_1_1047195.html

Ministerio de Cultura y Deporte (s.f.). *Plan Nacional de Paisaje Cultural: Observatorio Español del Convenio del Paisaje del Consejo de Europa*. Gobierno de España. Recuperat de: <https://www.culturaydeporte.gob.es/planes-nacionales/planes-nacionales/paisaje-cultural.html>

Observatori Fotogràfic del Paisatge de les Illes Balears (s.f.). Recuperat de: <https://observatorifotograficbalears.com/ca/>

Paisatge. Consell de Mallorca. Recuperat de: <https://web.conselldemallorca.cat/paisatge>

Paisatge Cultural de la Serra de Tramuntana. UNESCO. Recuperat de: <https://whc.unesco.org/en/list/1371/>

Annex 1. Relació de figures

Figura 1: Paisatge amb figures (ca. 1740). Gabriel Femenia.

Font: Museu de Mallorca [en línia a ceres i [Twitter](#)] [Consultat el 03/07/2022]

Figura 2: El puig de Galatzó. Joan O'Neill Rossinyol. Oli sobre tela. 1876.

Font: Bloc de Miquel Alenyà: <http://miquelcinema.blogspot.com/2013/08/joan-oneille-rossinyol-palma-mallorca.html> [Consultat el 03/07/2022]

Figura 3: El barranc de Biniraix. Antoni Ribas Oliver. ca. 1876 oli sobre tela.

Font: El bloc de Miquel Alenyà: <http://miquelcinema.blogspot.com/2013/08/antoni-ribas-oliver-palma-17-de-febrer.html> [consultat el 03/07/2022]

Figura 4: Torrent de Pareis, Mallorca. Joaquim Mir. 1902.

Font: Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma
<https://www.esbaluard.org/ca/obras/torrent-de-pareis-mallorca/> [Consultat el 03/07/2022]

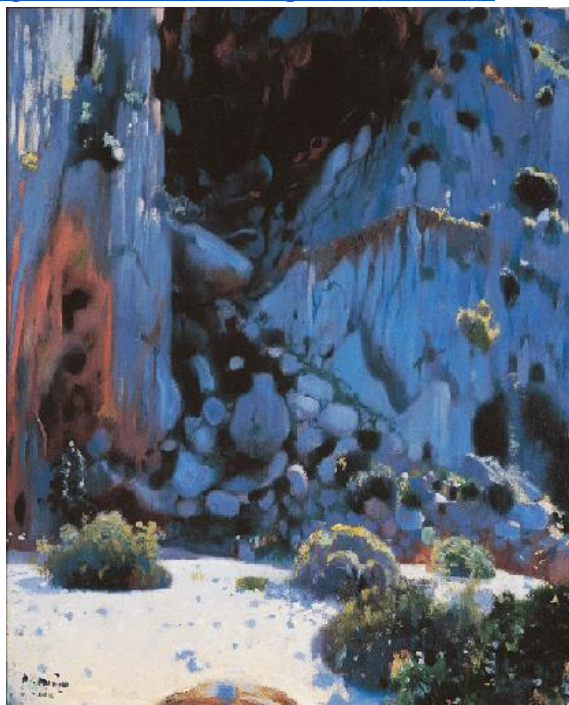

Figura 5: Son Moragues. Sa muntanyeta. Santiago Rusiñol. 1903. Oli sobre tela.

Font: Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma:
<https://www.esbaluard.org/ca/obras/son-moragues-sa-muntanyeta/>

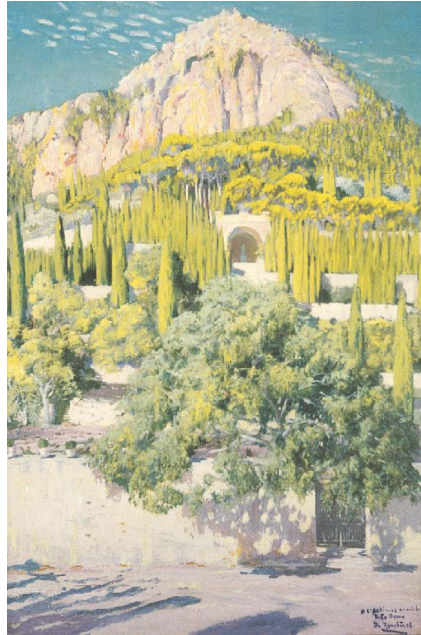

Figura 6: Acantilado en Formentor. Hermen Anglada Camarasa. 1936.

Font: Epdip <https://www.epdip.com/cuadro.php?id=26> [consultat el 03/07/2022]

Figura 7: El cingle verd d'Ariant. Llorenç Cerdà. 1906.

Font: Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma

<https://www.esbaluard.org/ca/obras/el-cingle-verd-dariant/> [consultat el 03/07/2022]

Figura 8: Vista del poble de Deià. Sebastià Junyer Vidal. 1930.

Font: Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma

<https://www.esbaluard.org/ca/obras/vista-del-poble-de-deia/> [consultat el 03/07/2022]

Figura 9: Cala de San Vicente, Mallorca. Joaquim Sorolla. 1919

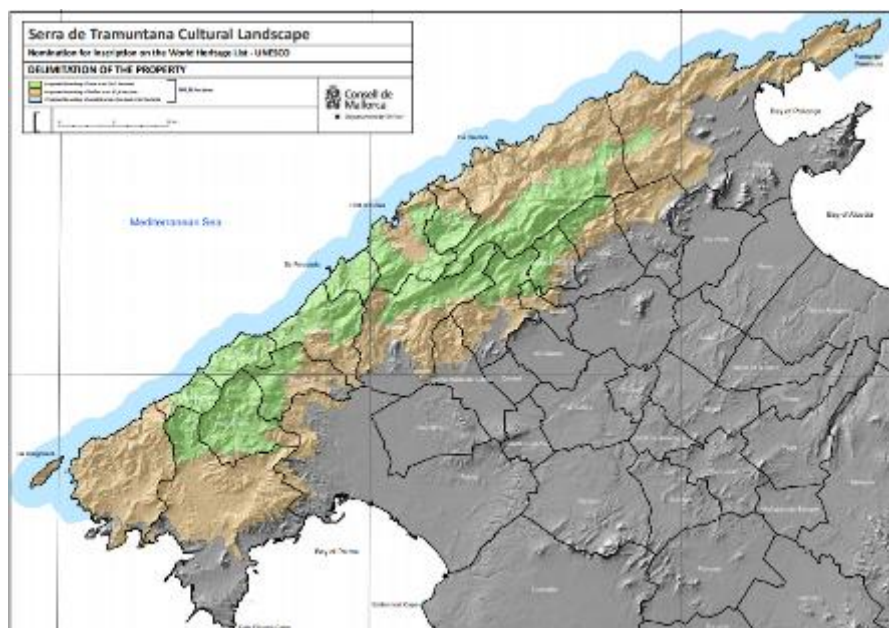
Font: Es Baluard Museu d'Art Contemporani de Palma

<https://www.esbaluard.org/ca/obras/cala-de-san-vicente-mallorca/> [Consultat el 03/07/2022]

Figura 10: Serra de Tramuntana Cultural Landscape. Nomination for inscription on the World Heritage List - UNESCO

Font: UNESCO. *Paisaje Cultural de la Serra de Tramuntana*. 2011. https://whc.unesco.org/en/list/1371/multiple=1&unique_number=1781 [Consultat el 03/07/2022]

Annex 2. Taula d'obres literàries

Títol	Autor	Cronologia	Característiques
<i>Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares</i>	Vargas Ponce	1748	Primera descripció moderna de les nostres illes
<i>Voyage dans les Îles Baléares et Pithiuses</i>	André Grasset de Saint Sauveur	Publicat el 1807	Descripcions tàctiques de l'arxipèlag
<i>Excursions dans les Illes Baléares.</i> <i>Enumeratio plantarum quas in insulis Balearibus collegit</i>	Jacques Cambessedes	1826 1827	Llibres de recerca científica de les Balears
<i>Die Insel Mallorca</i>	Hermann Alexander Pagenstecher i Robert Wilhem Bunsen	1867	Llibre de dos professors: un metge i un naturalista.
<i>Les Balears</i>	Alexander von Homeyer	1861	Monografia d'un ornitòleg
<i>Memorias histórico-artísticas de arquitectura</i>	Gaspar Melchor de Jovellanos	1804-1808	Descripcions sobre la història natural, l'art i la literatura
<i>Souvenirs d'un voyage d'art à l'île de Majorque</i>	Joseph Bonaventura Laurens	1839-1840	Viatge artístic il·lustrat per 55 litografies
<i>Recuerdos y Bellezas de España</i>	Pau Piferrer	1842	Gravats de Francesc Parcerisa
<i>Un hiver Majorque</i>	George Sand	1841	Història a Mallorca del hivern de 1839-40 acompanyat de F. Chopin.
<i>Die Balearen. In Wort und Bild geschildert</i>	Arxiduc Lluís Salvador d'Austria	1869 i 1891	Enciclopèdia amb recopilació de coneixements del

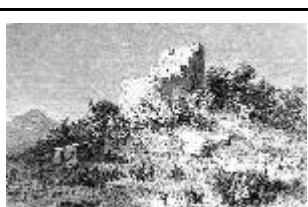

			paisatge i cultura de Mallorca
<i>Letters from Majorca</i>	Charles William Wood	1886-7	Llibre epistolar
<i>Voyage aux Îles Baléares Les îles oubliées</i>	Gaston Vuillier	1888 1889	Llibres de viatge
<i>Descriptive Travels in the Southern and Eastern Parts of Spain and the Balearic Isles, in the year 1809</i>	Sir John Carr	1809	Llibre de viatge
<i>Viatge de l'autor des de Palma a diferents pobles de Mallorca el setembre de 1811</i>	Isidoro Antillón	1811	Llibre de viatge
<i>Letters from Portugal, Spain, Sicily and Malta in 1812, 1813 and 1814</i>	G. A. Frederick Henry Bridgeman	1813	Llibre de viatge
<i>Dos anys a Espanya i Portugal durant la Guerra Civil</i>	Charles Dembowski	1839	Llibre de viatge
<i>Narrative of a yath voyage in the Mediterranean during the year 1840-1841</i>	Lady Elisabeth Mary Belgrave	1844	Llibre de viatge
<i>Viaje a la isla de Mallorca en el estiu de 1845</i>	Joan Cortada	1845	Llibre de viatge
<i>Recuerdos de un viaje a las Islas Baleares</i>	José Maria Zacarés y Velázquez	1847	Llibre de viatge
<i>Îles Baléares et Pithiuses</i>	Frédéric Lacroix		Llibre de viatge
<i>El manual del viajero en Palma Viaje a Mahón y Mallorca en 1849</i>	Baltasar de Bacarí i de Janer	1849	Llibre de viatge
<i>The shores and islands of the Mediterranean</i>	Henry Christmas	1851	Llibre de viatge
<i>Ressenya geognòstica de l'illa de Mallorca</i>	Paul Bouvji	1852	Llibre de viatge

<i>L'Espagne i Le Tour du Monde</i>	Jean-Charles Davillier	1862-74	Llibre de viatge amb dibuixos de G. Doré
<i>Broadshaw's Illustrated Handbook of Spain</i>	Richard S. Charnock	1867	Llibre de viatge
<i>L'illa de Mallorca. Ressenya d'un viatge</i>	Robert Wilhelm Bunsen		Llibre de viatge
<i>The Balearic Islands</i>	Charles Toll Bidwell	1876	Llibre de viatge
<i>De Palma a Alacant, passant per Eivissa</i>	Yella Spens-Boodem	1897	Llibre de viatge
Llibre <i>Cap al tard</i>	Joan Alcover	1909	Poesia. Recopilació ple de criteris estètic i plàstics del món exterior que l'envolta.
<i>El Pi de Formentor</i>	Miquel Costa i Llobera	1875	Poema recollit el 1885 en <i>Poesies</i>
<i>La isla de oro</i>	Rubén Darío	ca. 1907	Poesia
<i>La isla de la Calma</i>	Santiago Rusiñol	1913	Poesia
<i>Aspectes de Mallorca</i>	Else Seeger	1910	Llibre de viatge
<i>La ribera espanyola i les Balears</i>	Otto Bürger	1912	Llibre de viatge
<i>La ribera espanyola i Mallorca</i>	Friedrich Christiansen	1929	Llibre de viatge
<i>Les Guides Bleus Manual del Turismo en Mallorca</i> <i>Les Guides Bleus Manual del Turismo en Mallorca</i>		1932	Manuals o llibres de viatge
<i>Guía de Mallorca</i>		Ampliada el 1945 per Jauem Escala	Manuals o llibres de viatge
<i>Tratado de Paisaje</i>	Joan O'Neill	1862	Llibre de pintura

<i>Ejercicios de tiro, Vistas panorámicas i Alrededor de Palma y otras vistas panorámicas</i>	Rafael Ysasi Ransome	1920-1940	35 dibuixos de paisatges amb objectiu militar per la documentació del territori
---	----------------------	-----------	---

Annex 3. Taula d'obres pictòriques

Títol	Autor	Cronologia	Característiques	Foto
<i>El fumat y Cala Figuera</i>	Arxiduc Lluís Salvador d'Austria	1884	Gravats originals: <i>Die Insel Menorca. Die Balearen geschildert in wort und bild</i> , v.V.I Recuperats de <i>Die Balearen</i> : https://www.diebalearen.com/	
<i>Cala Tuent</i>				
<i>Caló de s'Estaca</i>				
<i>Deià</i>				
<i>Castillo de Port de Sóller</i>				

<i>Estier de Fernelas, Polensa</i>	Joan O'Neill	1899	Recuperat de Drouot: https://drouot.es/1/15434977--oneille-y-rosinol-joan-1828-1	
<i>Paisatge</i>		c. 1900	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 131)	
<i>Barcas en la Cala</i>	Ricard Anckermann (1842-1907)		Recuperat de <i>Mallorca en pintura</i> : https://mallorca-pintada.blogspot.com/2013/09/ricardo-anckermann-riera-1842-1907.html	
<i>Els còdols blancs de Cala Deià o Llucalcari</i>	Antoni Ribas Oliver (1845-1911)		Recuperat de Bloc Miquel alenyà: http://miquelcine.ma.blogspot.com/2013/08/antoni-ribas-oliver-palma-17-de-febrer.html	
<i>Paisatge de la Costa Nord</i>		1877	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 141)	
<i>Posta de Sol</i>	Joaquim Mir	c. 1903	Recuperat del Baluard: https://www.esbaluard.org/ca/exposicion/mallorca-i-la-interpretacio-del-paisatge/	

<i>Cala de Sant Vicenç</i>			Recuperat de: https://www.pintrest.es/pin/464293042829957099/		
<i>Claustro de George Sand</i>	Santiago Rusiñol	1902-1907	Recuperat de <i>El Blog de la Tabla</i> : https://www.elblogdelatabla.com/paisajes-rusinol-mallorca-la-isla-de-la-calma/		
<i>Pedres Velle (Raixa IV)</i>					
<i>Port de Sóller</i>				Recuperat de <i>Cartoixa de Valldemossa</i> : https://www.cartoixadevalldemossa.com/collection/el-port-de-soller-de-santiago-rusinol/	
<i>Fossar de pedres. Camí de ses monges</i>				Recuperat de: https://santiagorusinol.blogspot.com/2017/04/fossar-de-pedres-cami-de-ses-monges.html	
<i>Jardins de Raixa</i>	Pedro Blanes Viale	c. 1903-1904	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 71)		

<i>Paz (Port de Sóller)</i>	Francisco Bernareggi (1878-1959)	1908	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 69)	
<i>Jardí de Mallorca</i>		1934	Recuperat de <i>Es Baluard</i> : https://www.esbaluard.org/ca/exposicion/mallorca-i-la-interpretacio-del-paisatge/	
<i>Las doce en Raixa</i>	Atilio Boveri	1912-1915	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 73)	
<i>La caleta</i>	Tito Cittadini	c. 1916	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 89)	
<i>Paisatge de Mallorca</i>	Roberto Montenegro	1918-1919	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 123)	
<i>Paisatge Cavall Bernat</i>	Llorenç Cerdà	c. 1920	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 87)	
<i>Bóquer</i>	Hermen Anglada-Camarasa	1920	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 55)	

<i>El Pi de Formentor</i>		1922	Recuperat de <i>Es Baluard</i> : https://www.esbaluard.org/ca/exposicion/mallorca-i-la-interpretacio-del-paisatge/	
<i>Ca'n Guixe</i>	Felipe Bellini	1930	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 63)	
<i>Ametller. Coll d'en Gruat al fons</i>			Recuperat de (Araujo, 2007, p. 65)	
<i>Des d'el far de Muleta</i>	Rafael Ysasi Ransome	1915	Recuperat de: Gual & Picornell, (2016)	
<i>Cala Sant Vicenç</i>	Ferran Arasa	1975	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 65)	
<i>Castell del Rei</i>	Ramon Nadal	1965	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 127)	

<i>Cala Sant Vicenç</i>		1970	Recuperat de (Araujo, 2007, p. 129)	
<i>Sóller</i>	Francesc Gimeno		(Araujo, 2007, p. 107)	
<i>Cala de Mallorca</i>	Sebastià Junyer Vidal		Recuperat de <i>Invaluable</i> : https://www.invaluable.com/auction-lot/sebastia-junyer-vidal-barcelona-1878-1966-paisaje-1159-c-8707896b98	
<i>Cala de Mallorca</i>			Recuperat de (Araujo, 2007, p. 109)	
<i>Costa de Deià</i>	Eliseu Meifrèn		Recuperat de (Araujo, 2007, p. 113)	

	Bartomeu Ferrà (1893-1946)		Recuperat de <i>Mallorca en pintura:</i> https://mallorca-pintada.blogspot.com/2018/05/bartomeu-lluis-ferra-i-juan.html	
--	-------------------------------	--	--	---